

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: «**“Фарца” і “фарцувальники” в УРСР 1970-х – 1980-х рр.**»

Виконала: студентка 4-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньої програми: «Історія та археологія»

Микитенко Віталіна Русланівна

Науковий керівник: Шліхта Н. В.,
кандидат історичних наук, професор

Рецензент: Єремєєва К.А.,
кандидат історичних наук, старший викладач

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2021 р.

Київ -2021

Зміст

Словник термінів	3
Вступ.....	4
Розділ I. Контекст і передумови виникнення «фарци»	10
1.1. Радянська економіка дефіциту	10
1.2. Умови «споживчої революції»	19
1.3. Шляхи доступу до імпортованих товарів	22
Розділ II. «Фарца»: київський контекст	27
2.1. Хто вони: портрет «фарцувальника»	29
2.2. «Фарцувальники» у просторі міста	34
2.3. Техніки «фарцування»	37
Розділ III. Офіційне ставлення та способи боротьби з «фарцою» в УРСР	44
3.1. Боротьба з «фарцою»	44
3.2. Висвітлення «фарци» в журналі «Перець»	49
Висновки.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	61
ДОДАТКИ	72

Словник термінів¹

ВАТ «Інтурист» – Всесоюзне акціонерне товариство «Інтурист».

БММТ «Супутник» – Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник».

«Дістати» – купити в умовах тотального дефіциту.

Інтурист – радянське від: іноземний турист.

«Тіньовики» – суб'єкти тіньової економіки.

«Фарца» («фарцовка») – явище, що передбачає нелегальну купівлю імпорتنих товарів в іноземців з метою подальшого перепродажу.

«Фарцувати» – займатись «фарцовкою».

«Фарцувальник» («фарцовщик», «фарцювальник», «фарцівник») – люди, які спеціалізувались на скуповуванні та перепродажу дефіцитних імпорتنих товарів.

¹ Сленг «фарцувальників» наведено у Додатку 3.

Вступ

Говорячи про «фарцу», ми розуміємо те явище, яке поширилось у СРСР після проведення VI Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у 1957 р.. Цей рік деякі дослідники називають роком початку «фарци» – явища, що передбачає спекуляцію дефіцитними імпортними товарами, які вимінювали або скуповували в іноземців².

За однією версією, термін «фарца» походить від жаргонного одеського «форець», яке вживалось на позначення *«человека, который много говорит и своим красноречием сбивает цену, скупает товар по дешевке и тут же рядом продает его втридорога»*³. За іншою, від англійської *for sale* (для продажу), що модифікувалось у радянське «фарца» через неправильну вимову, коли підприємливі радянські громадяни звертались до інтуристів: *«Do you have anything for sale?»* («Чи немає у вас чогось-небудь на продаж?»)⁴. В офіційному радянському лексиконі таких термінів не існувало, проте часто «фарца» або «фарцувальник» (частіше російське «фарцовщик») вживали на сторінках гумористично-сатиричної преси та у повсякденному мовленні⁵.

Дослідження «фарци» та «фарцувальників» в УРСР 1970-1980-х рр. видається *актуальним* з огляду на те, що ця тема фактично недосліджена в українській історіографії

Об'єктом дослідження є радянська економіка дефіциту.

Предметом є «фарцувальники» та їхня діяльність в УРСР упродовж 1970-х – 1980-х рр.

² Васильев Д. Фарцовщики. Как делать состояния. Исповедь людей из тени. Москва, 2007. С. 9.

³ Романов П., Ярская-Смирнова Е. Трузера и крабы для советского потребителя: будни подпольного капитализма фарцовщиков. *Экономическая антропология*. URL: http://anthro-economicus.narod.ru/files/Romanov_Fartsa.pdf (дата звернення 15.05.2021).

⁴ Контрабанда в СРСР. URL: <https://diletant.media/articles/27030617/> (дата звернення 23.05.2021).

⁵ Лебина Н. Повседневность эпохи космоса и кукурузы. Деструкция большого стиля. Ленинград, 1950-1960-е годы. Санкт-Петербург, 2015. С. 220.

Метою роботи є дослідження характеру «фарци» і змалювання узагальненого портрету «фарцувальників» в УРСР 1970-1980-х рр. та способів боротьби з ними. Відповідно до мети, постають **дослідницькі завдання**:

- 1) окреслити контекст появи «фарци» в СРСР у цілому, і в УРСР зокрема;
- 2) дослідити «фарцу» і «фарцувальників» у Києві за матеріалами усноісторичних інтерв'ю та его-джерел;
- 3) прослідкувати офіційне радянське ставлення до «фарцувальників» і їхньої діяльності, зокрема через аналіз заходів боротьби з ними та пропагандистського дискурсу (на прикладі журналу «Перець»).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1970-х до 1991 року. *Нижня хронологічна* рамка зумовлена початком *детанту* – брежнєвського періоду розрядки, що, серед іншого, призвело до значного збільшення іноземних відвідувачів СРСР, а отже створювало особливо сприятливі умови для розвитку «фарци». Тим більше, що в цей же час мало місце явище, що його дослідники окреслюють як споживча революція, яка стимулювала попит на західні товари.

Верхня хронологічна рамка обумовлена розпадом Радянського Союзу, а тому зникненням «фарци» через недоцільність. В окремих аспектах дослідження ми виходимо за хронологічні рамки для окреслення загального контексту радянської економіки дефіциту та офіційної боротьби з «фарцою».

В основі **методологічної бази** дослідження – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, метод критичного аналізу джерел, контент-аналіз. У ході проведення дослідження було також застосовано історико-антропологічний підхід, використано метод *case study* (зокрема, кейсом для більш глибокого дослідження нами було обране явище «фарци» в Києві) та методологію усної історії.

Застосувати усноісторичний метод дослідження ми вирішили через брак джерел для дослідження більшості явищ тіньової економіки в СРСР. Ми розуміємо всю специфіку такої методології та усвідомлюємо, що у розповідях

деяких оповідачів їхня діяльність може бути подекуди героїзована або ж романтизована. Окрім того, слід враховувати, що пам'ять може змінюватись в залежності від обставин та зазнає переоцінок⁶ Втім, як нам видається, дана тема не може бути висвітлена без залучення таких усноісторичних свідчень.

Враховуючи всю специфіку досліджуваної теми, для пошуку респондентів ми використали приватний спосіб. Пошук респондентів тривав упродовж року, адже не всі потенційні респонденти, яких ми знаходили, погоджувались на інтерв'ю. Усі респонденти, які погодились на інтерв'ю не знайомі між собою, проте активно (деякі з перервами) «фарцували» у Києві з середини 1970-х та упродовж 1980-х рр. і до розпаду Радянського Союзу. Один оповідач не був «фарцувальником» безпосередньо, але у цей період контактував із «фарцою» і погодився на розмову з нами. Усі опитані були заздалегідь повідомлені про тему інтерв'ю.

Місце та час проведення інтерв'ю ми обговорювали в листуванні та під час телефонної розмови. Респонденти самостійно визначали місце зустрічі та зручний для них час. Із 6 інтерв'ю, 3 було проведено онлайн, решта під час особистої зустрічі (жодного разу запис не відбувався вдома у респондента). Також один із інформантів відмовився говорити на диктофон, тому його свідчення були записані нами від руки. Деякі респонденти не погодились на згадку власного імені, тому у бібліографічному покликанні зазначено лише їх «позивний», коли вони «фарцували».

Враховуючи мету та завдання дослідження, було вирішено проводити напівструктуроване, проблемне (тематичне або ж сфокусоване)⁷ інтерв'ю. Напівструктуровані інтерв'ю, на наш погляд, перспективні з огляду на те, що

⁶ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело*. Харків, 2010. С.172.

⁷ Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження. Для студентів та аспірантів. Харків, 2007. С. 11.

«містять відкриту фазу вільного оповідання»⁸, тому це дозволило нам отримати доволі розгорнуті відповіді інформантів. Тип «проблемне інтерв'ю», тобто «інтерв'ю, спрямоване на вивчення «переживання» людиною окремої історичної події, ситуації чи явища»⁹ ми обрали, щоб сфокусуватись на тому періоді життя інформантів, коли вони «фарцували». Опитник був побудований за таким принципом визначеного типу. Перше питання (побудоване навколо теми дослідження), далі питання щодо початку діяльності, питання, що стосувались «фарци» та «фарцувальників» у Києві, питання, що стосувались дій правоохоронних органів щодо «фарци», суспільства та родини опитаного (див. Додаток 1). Деякі питання було додано після інтерв'ю з першим оповідачем.

Стан наукового дослідження проблеми. Дослідження щодо «фарци» й «фарцувальників» в УРСР практично відсутні. Тому для розуміння загальної картини, ми використовували праці щодо «фарци» в Москві та Ленінграді, здійснені російськими дослідниками. Серед опрацьованих нами праць, ґрунтовною видалась праця Дмитра Васильєва *«Фарцовщики. Как делать состояния. Исповедь людей из тени»* (2007 р.)¹⁰. Автор розглядає явище «фарцовки» досить широко, залучає інтерв'ю з російськими «фарцувальниками» та громадянами, які мали з ними контакти¹¹. Втім, автор не ставив перед собою дослідницьких завдань, тому дослідження радше має описовий та ознайомчий характер.

Крім того, ми ознайомились з працями Павла Романова, Олени Ярської-Смірної, М. Суворової: *«Фарца: подполье советского общества*

⁸ Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження. Для студентів та аспірантів. Харків, 2007. С. 11.

⁹ Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні. *Історія України*. 2010. №17—18. С. 12.

¹⁰ Васильєв Д. *Фарцовщики. Как делать состояния. Исповедь людей из тени*. Москва, 2007. 180 с.

¹¹ Там само.

потребления»¹², «Чистая фарца»: социальный опыт взаимодействия советского государства и спекулянтов...»¹³, «Трузера и крабы для советского потребителя: будни подпольного капитализма фарцовщиков»¹⁴ та збіркою «Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940-1985» за редакцією Олени Ярської-Смирнової та Павла Романова¹⁵. Дані роботи розглядають причини виникнення «фарцовки» у радянському суспільстві та різноманітні аспекти, які її стосуються: мотивацію «фарцувальників», їхній сленг, процес купівлі/обміну та продажу товарів тощо. Для дослідження автори також використовують інтерв'ю з «фарцувальниками».

Для ознайомлення з контекстом та причинами появи «фарци» ми використовували праці Олексія Юрчака,¹⁶ Наталії Лебіної¹⁷ та Анни Іванової¹⁸.

Джерельна база дослідження. При написанні дипломної роботи було використано джерела двох архівних установ: Центрального архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) та Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). Серед джерел ЦДАГО: докладні записки, постанови ЦК Компартії України про стан торгівлі та виробництва товарів для

¹² Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Фарца: подполье советского общества потребления // *Неприкосновенный запас*. 2005. № 43. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/5/farcza-podpole-sovetskogo-obshhestva-potrebleniya.html> (дата звернення 23.05.2021).

¹³ Романов П., Суворова М. «Чистая фарца»: социальный опыт взаимодействия советского государства и спекулянтов. Неформальная экономика в постсоветском пространстве: проблемы исследования и регулирования / ред. И. Олимпиевой и О. Паченкова. Санкт-Петербург, 2003. С. 154.

¹⁴ Романов П., Ярская-Смирнова Е. Трузера и крабы для советского потребителя: будни подпольного капитализма фарцовщиков. *Экономическая антропология*. С. 1. URL: http://anthro-economicus.narod.ru/files/Romanov_Fartsa.pdf (дата звернення 23.05.2021).

¹⁵ Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940-1985/ Ред. Е. Ярская-Смирнова, П. Романов. Москва: Вариант, ЦСПГИ, 2008. 376 с.

¹⁶ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва, 2014. 664 с.

¹⁷ Лебина Н. Повседневность эпохи космоса и кукурузы. Деструкция большого стиля. Ленинград, 1950-1960-е годы. Санкт-Петербург, 2015. 484 с.; Лебина Н., Чистиков А. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан. Санкт-Петербург, 2003. 344 с.

¹⁸ Иванова А. Магазины Березка. Парадоксы потребления в позднем СССРМ. Москва, 2017. 293 с.

населення. З фондів ГДА СБУ було використано наступні матеріали: докладні записки КДБ про вивчення обстановки в кафе та ресторанах Києва, про активізацію діяльності «фарцувальників» в УРСР, інформаційні повідомлення про кількість іноземців в УРСР, а також звіти про провезення контрабанди.

Крім того, джерельну базу дослідження становлять: опубліковані спогади одного київського «фарцувальника»¹⁹, зібрані нами та опрацьовані у ході дослідження 5 глибинних інтерв'ю з київськими «фарцувальниками» та одне із людиною, яка була дотична до «фарци», а також випуски журналу «Перець» за 1970-ті – 1991 рр.

Структура дипломної роботи зумовлена її метою і завданнями. Вона складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Перший розділ характеризує контекст появи «фарци», визначає причини її виникнення та подальшого розвитку. У другому розділі розглянуто «фарцу» у Києві та діяльність київських «фарцувальників». У третьому розділі проаналізоване офіційне ставлення до «фарци» та способи боротьби з нею в УРСР.

Апробація результатів дослідження. Проміжні результати дослідження авторка представила на Міжнародній конференції молодих дослідників "Радянське повсякдення: дослідницькі підходи, джерела, теми" (19-20 березня 2021 р.) у доповіді на тему: «“Фарца” в радянській масовій культурі 1979 – 1989 рр. (на прикладі журналу «Перець»)».

¹⁹ Голяк В. Фарцовщики. Київ, 2013. 320 с.

Розділ I. Контекст і передумови виникнення «фарци»

1.1. Радянська економіка дефіциту

Виникнення та поширення «фарци» було майже логічним в умовах радянської *економіки дефіциту* (за Яношем Корнаї)²⁰. У СРСР хронічно не задовольнявся попит населення і на продукти харчування, і на споживчі товари. Основний фокус нашої уваги буде зосереджено на дефіциті непродовольчих товарів, адже саме вони найчастіше ставали предметом для «фарцовки» у Радянському Союзі.

Дефіцит товарів масового споживання став характерною ознакою радянської економіки наприкінці 1920-х рр., після згортання приватної торгівлі²¹ та переходу до централізованого планування²². Відтоді, коштом легкої промисловості, сільського господарства та сфери послуг радянське керівництво здійснювало індустріалізацію, розвивало важку промисловість та зміцнювало військово-оборонний комплекс²³.

Радянська планова економіка була влаштована таким чином, що майже не враховувала інтересів та потреб своїх громадян²⁴. Тому у 1930-х рр. елементарно не вистачало продуктів харчування. Дефіцитними ставали сірники, мило, сіль, керосин, посуд, одяг та взуття²⁵. Окрім кількісної нестачі товарів, населення страждало і від його низької якості: несвіже м'ясо в магазинах, черствий хліб із

²⁰ Корнаї Я. Дефицит / пер. с венг. С. Берзиной и др. Москва, 1990.

²¹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / Ю. Волосник та ін. Київ, 2009. Ч. 1. С. 328.

²² Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история в Советской России в 30-е годы: город. Москва, 2008. С. 54.

²³ Радянське минуле: (Пере)осмислення історії / упор. Л. Махун, Е. Ситник, Н. Шліхта. Львів, 2020. С. 47-48

²⁴ Там само.

²⁵ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история в Советской России в 30-е годы: город. С. 55 – 56.

домішками соломи (іноді у ньому траплялись сторонні предмети) або ж мило, яке не милилось²⁶. Численні скарги від споживачів надходили через одноманітні моделі одягу та грубе взуття, яке часто шили нашвидкоруч. Маємо свідчення, що у продаж потрапляли чоловічі піджаки із різних шматків тканини, костюми для чотирьохрічних дітей із рукавами для семирічних, а від взуття могла відвалитись підошва після першого ж носіння²⁷. Окрім того, погано налаштована система торгівлі посилювала проблеми з дефіцитом: коли у деяких магазинах не вистачало товару, то в інших він був у надлишку²⁸. Характерним для радянської планової економіки був державний розподіл товарів повсякденного попиту, який офіційно вводили у 1918-1921 рр., 1931-1935 рр., під час та після Другої світової війни. За картками видавали продукти харчування, предмети гігієни, одяг та взуття²⁹.

Друга світова війна завдала нищівних збитків промисловості, у тому числі й тим галузям, які виробляли товари масового вжитку. У повоєнні роки від населення надходили скарги через високі ціни на хліб, погані житлові умови, низьку заробітну оплату: *«Заробітку ледве вистачає на пайок, де брати гроші на квартиру, одяг, мило?»*³⁰. З 1947 року у СРСР були введені єдині державні роздрібні ціни на споживчі товари. Проте, через дію постанови Ради міністрів СРСР № 3867 від 14 грудня 1947 р. «Про норми продажу продовольчих та промислових товарів в одні руки», це не сприяло підвищенню життєвого рівня населення. Наприкінці 1940-х рр. радянським громадянам давали не більше 2 кг

²⁶ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). С. 322 – 323.

²⁷ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история в Советской России в 30-е годы: город. С. 57.

²⁸ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / Н. Гогохія та ін. Київ, 2012. С. 136.

²⁹ Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. Посібник. Київ, 2010. С. 97

³⁰ Цит. за Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: У 2-х т / В. Литвин та ін. Київ, 2011. Т. 2. С. 394.

хліба, круп, макаронів, м'яса по 1 кг, по одній парі шкіряного, текстильного й гумового взуття, 6 метрів тканини, 2 пари панчіх або шкарпеток тощо³¹.

За роки війни з 501 підприємств легкої промисловості в УРСР було виведено з ладу 491, а деякі з них зруйновані повністю³². Проте відновлювати їх не поспішали: від держави майже не було постачання будівельних матеріалів та фінансів. Якщо у післявоєнній Європі відновлення легкої промисловості та забезпечення громадян необхідними товарами відігравало головну роль, то для радянського керівництва – другорядну. Першочерговим пріоритетом було відбудувати важку промисловість, особливо військову³³.

Підприємства, які все ж функціонували, виробляли товар повільно. Робітники працювали у поганих побутових умовах за мізерну зарплату, яку до того ж часто затримували³⁴. Відповідно, продуктивність праці була низькою, а плани не виконувались. Водночас той товар, який все ж виготовляли, був низької якості, про що свідчать численні скарги споживачів:

За короткий час доношую другу пару черевиків. Купиш у крамниці взуття, не встигнеш поносити його п'ять-шість днів, як тоненька гумова наклейка на підшві відпадає. Через декілька днів відокремлюється і підшва, бо дратва погана, швидко рветься. Стельки в черевиках зроблено з бракованого картону, який швидко рветься і випадає з взуття³⁵.

У повоєнні десятиліття проблеми кількості та якості товарів супроводжувались обмеженням асортиментом. Так, із 326 представлених моделей одягу на показі в Київському будинку моделей восени 1947 р., було затверджено лише 199, а вироблено 78. Виготовлений одяг особливо не відрізнявся один від

³¹ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: У 2-х т / В. Литвин та ін. Київ, 2011. Т. 2. С. 397 – 398.

³² Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / П. Бондарчук та ін. Київ, 2010. Кн. 1, ч. 1–2. С. 293 – 294.

³³ Там само.

³⁴ Там само. С. 322.

³⁵ Цит. за: Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / П. Бондарчук та ін. С. 324.

одною, був одноманітний та немодний³⁶. Водночас, через мілітаризацію повсякдення, одяг виробляли у сірих, коричневих і маскувальних відтінках, що, відповідно, не могли задовольнити споживчий попит³⁷. Тому радянські жінки часто шили, перешивали або прикрашали одяг самостійно. У жіночих журналах «Крестьянка», «Работница» та «Радянська жінка» особливо популярними були рубрики, де публікували викрійки різних моделей і поради, за якими можна було самостійно створити одяг для всієї родини³⁸. Однак часто пошити модну сукню чи костюм було вкрай важко через брак відповідної тканини та галантереї.

У період тотального дефіциту звичним явищем стало розкрадання та приховування товару, продаж «з під поли», формувалась тіньова економіка³⁹. Тоді ж зародилась спекуляція, яка стала невід'ємною частиною радянського повсякдення. До середини 1950-х рр. вона поширювалась повільно, адже більшість населення жило бідно, задовольнялось малим, і не могло купити більше⁴⁰.

Зміни почались з другої половини 1950-х рр., коли на XX з'їзді КПРС було розглянуто нові перспективи соціально-економічного розвитку СРСР⁴¹. За ініціативи М. Хрущова було вирішено «повернутись обличчям до споживача» та переглянути ставлення до виробництва товарів групи «Б» (тобто легкої промисловості)⁴². Причин цьому можна назвати декілька: по-перше, було досягнуто рівноваги із «буржуазним Заходом» у військовій сфері; по-друге,

³⁶ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / П. Бондарчук та ін. С. 325.

³⁷ Дякую за надану інформацію Наталі Шліхті.

³⁸ Б. а. Сама собі модельєр. Модний Союз. 1960-1980. С. 4. URL: https://competition.novadoba.org.ua/project_final.php?id=1320 (дата звернення 17.03.2021)

³⁹ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / П. Бондарчук та ін. С. 309-312.

⁴⁰ Маркозова О. «Фарца»: фрейм, що ламає стереотипи про радянську людину. *Науковий вісник*. 2016. №46 (частина І). С 61-62.

⁴¹ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945-2000 рр.). Київ, 2003. С 40-41.

⁴² Радянське минуле: (Пере)осмислення історії. С. 47-48

пріоритетний розвиток важкої промисловості досяг того рівня, що дозволяв почати розбудову легкої та супутніх їй галузей⁴³. Не менш важливим, на думку нового радянського лідера, було «догнати і перегнати Америку»⁴⁴ у сільському господарстві та виробництві товарів легкої промисловості⁴⁵.

Наш народ разом із керівництвом партії створив першокласну важку промисловість. Тепер держава може спрямувати величезні кошти на розвиток хімії, сільського господарства, легкої промисловості, щоб більше виробляти продовольства і предметів широкого споживання для безпосереднього задоволення потреб народу⁴⁶.

Для покращення виробництва товарів масового споживання було вирішено здійснити низку заходів: замінити технологічне обладнання, розширити асортимент і якість товару, матеріально заохочувати робітників⁴⁷. Так, а на кінець шостої п'ятирічки – 1960 р. – планувалось збільшити виробництво товарів народного споживання⁴⁸. У цей час в продажі з'явилися фотоапарати, телевізори, наручні годинники, радіоприймачі, побутова техніка тощо⁴⁹.

1957 року відбулось загальне підвищення заробітної плати в усіх галузях господарства: робітники і службовці у селах мінімально отримували до 270 руб., а у містах 300-350 руб. Покращилась оплата праці у колгоспах, де було введено щомісячне авансування та гарантовані виплати по трудовнях⁵⁰. Також держава

⁴³ Корнієнко О. В. Феномен моди: державна політика та повсякденне життя в Українській РСР (1956–1985 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2020. С. 86 – 87.

⁴⁴ Варто зауважити, що на Заході у 1950-1960-х рр. значно прискорився науково-технічний прогрес. На початку 1970-х більшість родин Західної Європи могли придбати необхідну побутову техніку, автомобіль, поїхати у відпустку тощо. Така ситуація не могла не турбувати тодішнє радянське керівництво, що якоюсь мірою також спровокувало «повернення обличчям до споживача» / Див. Дейвіс Н. Європа: Історія. Київ, 2000. С.1111., Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: У 2-х т / В. Литвин та ін. Київ, 2011. Т. 2. С. 443.

⁴⁵ Корнієнко О. В. Феномен моди: державна політика та повсякденне життя в Українській РСР (1956–1985 рр.). С. 86 – 87.

⁴⁶ Там само. С. 87 – 88.

⁴⁷ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: У 2-х т. С. 444-447.

⁴⁸ Там само. С. 445.

⁴⁹ Там само. С. 447.

⁵⁰ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.). С 43 – 44.

підвищила пенсії майже на 80%, давались надбавки за стаж роботи, здійснювались соціальні виплати малозабезпеченим сім'ям, інвалідам війни, непрацюючим членам родини⁵¹.

Зростання платоспроможності населення змінило структуру споживання: зріс попит на техніку, меблі, автомобілі та різні послуги⁵². Так, упродовж 1961–1965 рр. витрати жителів УРСР на товари та оплату послуг підвищились на 6,9% і 8% відповідно⁵³. Окрім того, відбулась справжня «житлова революція»: упродовж 1958-1960 рр. в УРСР було збудовано близько 1 млн. квартир та майже 4,2 млн. українців вдалось переселити із бараків у нові помешкання⁵⁴. Відповідно, нове житло потребувало хорошого облаштування, зріс попит на побутові товари та предмети інтер'єру⁵⁵. Таким чином, можемо погодитись з думкою, що у роки хрущовської «відлиги» фактично відбулась своєрідна споживча революція у СРСР⁵⁶.

Проте радянська планова економіка так і не змогла задовольнити попит населення на товари широкого вжитку. Серед основних причин: невідповідність в плані між зростанням виробництва товарів народного споживання і зростанням грошових доходів громадян⁵⁷. Наприклад, у проєктах розвитку легкої промисловості в УРСР на 1959–1965 рр. передбачалось виділити 922 млн. рублів і пришвидшити темпи виробництва непродовольчих товарів, проте виділили лише 335 млн. рублів⁵⁸. Водночас товари, які все ж були представлені на ринку,

⁵¹ Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. Посібник. С. 99.

⁵² Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: У 2-х т. С.447

⁵³ Там само. С. 453

⁵⁴ Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. Посібник. С. 105

⁵⁵ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) С. 48

⁵⁶ Маркозова О. «Фарца»: фрейм, що ламає стереотипи про радянську людину. Науковий вісник. 2016. №46 (частина І). С. 62

⁵⁷ ЦДАГО України. Ф1. Оп. 24. Спр. 6027. Арк. 35.

⁵⁸ Там само.

мали погану якість, бідний асортимент та дизайн⁵⁹. За офіційними канонами моди, в СРСР одяг мав бути простим, скромним та зшитим з дешевої тканини⁶⁰. Відповідно, такий товар не міг задовольнити платоспроможне радянське суспільство, особливо молодь, зростав інтерес до імпортованих товарів, які були дефіцитними через ізоляцію радянського ринку⁶¹.

У брежнєвський період також було зроблено спроби повернути економіку «обличчям до споживача». Так звана косигінська реформа, мала стимулювати та водночас забезпечити збільшення капіталовкладень у харчову та легку промисловість⁶². Разом з тим, відбулись зміни у свідомості радянських громадян які, за словами Наталі Лаас, тепер хотіли не просто «жити», а «добре жити»⁶³. У цей час все більша кількість населення бажала мати кращу техніку та побутові товари, які б полегшували виконання домашньої роботи; якісний і модний (здебільшого імпортований) одяг, щоб відрізнятись від загальної сірої маси; продукти харчування (у тому числі закордонні делікатеси), щоб урізноманітнити власний раціон⁶⁴.

На початку 1970-х рр. спостерігалось деяке покращення у виробництві основних продуктів харчування⁶⁵: хліба, свіжих овочів, м'яса й молочних продуктів⁶⁶. Відбулось зростання виробництва товарів побутового призначення,

⁵⁹ Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Фарца: подполье советского общества потребления. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/5/farcza-podpole-sovetskogo-obshhestva-potrebleniya.html> (дата звернення 17.03.2021).

⁶⁰ Корнієнко О. В. Феномен моди: державна політика та повсякденне життя в Українській РСР (1956–1985 рр.) С. 79

⁶¹ Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Фарца: подполье советского общества потребления. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/5/farcza-podpole-sovetskogo-obshhestva-potrebleniya.html> (дата звернення 17.03.2021).

⁶² Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.). С. 55-56.

⁶³ Там само. С. 148.

⁶⁴ Лаас С. Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965–1985 рр.). Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Київ. 2011. №16. С. 178-179.

⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25.Спр. 2435. Арк. 5

⁶⁶ Там само. Оп. 24. Спр. 6027. Арк. 5

які з предметів розкоші повільно перетворювались на буденні⁶⁷. Майже вдвічі, за офіційною статистикою, збільшилась кількість вироблених на одиницю населення холодильників «Днепр», «Донбасс», «Саратов», чорно-білих телевізорів «Весна», «Славутич», «Берёзка» тощо⁶⁸.

Значні зрушення відбулись у торгівельній сфері, відкривались магазини самообслуговування та універсами. У Києві – це був універмаг «Україна» (побудований у 1967 р.), який став найбільшим торгівельним підприємством в УРСР⁶⁹. Втім, такі магазини часто не мали належного обслуговування та упакування продукції⁷⁰. Етикетки та ярлики часто відвалювались, тому товар не приваблював, а навпаки відштовхував покупців⁷¹. Поряд з тим, погана координація реклами недостатньо знайомила населення з асортиментом і не враховувала його запитів⁷².

Хронічно не виконувались плани виробництва взуття, одягу, галантереї, трикотажі, тканин тощо⁷³. Водночас, прагнучи задовольнити населення необхідними товарами кількісно зовсім «забували» про якість і асортимент. Радянські товари не змінювались десятиліттями, ставали немодними, мали погану якість, тому значно програвали імпортним товарам⁷⁴.

Окрім того, на XXV з'їзді КПРС (1976) радянське керівництво знову визначило пріоритетним покращення військової та енергетичної

⁶⁷ Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. посібник. С. 100.

⁶⁸ Лаас С. Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965–1985 рр.). С.178.

⁶⁹ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945-2000 рр.). С. 60-61.

⁷⁰ Лебина Н., Чистиков А. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан. Санкт-Петербург, 2003. С. 232.

⁷¹ ЦДАГО України. Ф1. Оп. 25. Спр. 894. Арк. 12

⁷² Там само.

⁷³ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945-2000 рр.). С. 60-61.

⁷⁴ Лавлинский С. Проблемы советской экономики 70-х годов XX века. *Современные инновации*. 2018. № 2. С. 43.

промисловості⁷⁵, а розвиток харчової та легкої призупинився. На підприємствах, які виробляли споживчі товари мали місце часті крадіжки майна, що лише ускладнювало проблеми із дефіцитом⁷⁶. У результаті наприкінці 1970-х рр. полиці радянських магазинів ставали все пустішими, дефіцит відчувався все гостріше, що підштовхувало населення шукати інші шляхи доступу до товару. Це сприяло розвитку «фарци».

Ситуація не змінилась з початком 1980-х рр. і загострилась у період перебудови. На XXVII з'їзді КПРС (1986) були проголошені завдання покращення соціального благоустрою, проте вони не втілювались у життя, адже були розраховані на дуже далеку перспективу⁷⁷. У результаті, СРСР значно відставав від Заходу за прибутком на душу населення та сферою обслуговування. У цей період з'являлись нові товари (мікрохвильові печі, магнітофони, камери, відеоманітофони, тощо), проте доступ до них залишався закритим для більшості населення⁷⁸. Наприклад, кольорові телевізори «Радуга», «Електрон», «Рубін»⁷⁹, холодильники «Зіл-Москва», духи «Червона Москва», модний одяг виробляли малими партіями тому вони залишатись предметами розкоші⁸⁰. Планова економіка призвела до того, що у СРСР випускали багато непотрібного та непопулярного товару, який залежувався на полицях магазинів⁸¹. Платоспроможні громадяни мали гроші, але не могли нічого за них купити, що породжувало соціальне невдоволення⁸².

⁷⁵ Лавлинский С. Проблемы советской экономики 70-х годов XX века. *Современные инновации*. 2018. № 2. С. 43.

⁷⁶ ЦДАГО України. Ф1. Оп. 25. Спр. 1245. Арк. 99.

⁷⁷ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945-2000 рр.). С. 64.

⁷⁸ Лаас С. Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965–1985 рр.). С. 178-179.

⁷⁹ Там само. С. 178.

⁸⁰ Сделано в СССР. Охота за дефицитом в СССР. URL: <http://mirtv.ru/video/50910/> (дата звернення 25.03.2021).

⁸¹ Дякую за надану інформацію Наталі Шліхті.

⁸² Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. посібник. С. 101.

Важливим елементом епохи дефіциту стали черги, які супроводжували радянських громадян постійно. Радянська черга – це не лише спосіб дістати товар для себе чи для родини, а й спосіб вижити в умовах тотального дефіциту⁸³. Кожен радянський громадянин принаймні раз у житті був у *«режимі очікування»* за дефіцитним товаром:⁸⁴ *«Стою в очереди четвертую ночь и не могу достать себе хорошее коверкотовое пальто в 800-1000 рублей»*⁸⁵.

Закрити проблеми із дефіцитом намагались за рахунок «нафтодоларів», які СРСР отримували завдяки експорту і продажу газу та нафти на світовому ринку⁸⁶. Проте виручені кошти радянське керівництво спрямовували не на розвиток легкої чи харчової промисловості, а закуповували необхідні товари за кордоном та продавали їх за дуже високими цінами⁸⁷. Звичайні радянські громадяни не завжди могли отримати доступ до таких товарів, адже поширеним було зловживання працівників торгівлі, які розподіляли такий товар між знайомими, приховували його під прилавком, спекулювали тощо⁸⁸. Значно простіше було «дістати» імпортований товар на чорному ринку.

1.2 Умови «споживчої революції»

Поряд з тим, у Радянському Союзі відбулись події, які спричинили своєрідну «споживчу революцію». По-перше, значні зміни відбулись після закінчення Другої світової війни. *«В результате Второй мировой войны*

⁸³ Николаев В. Советская очередь как среда обитания: Социологический анализ. Москва, 2000. С. 4.

⁸⁴ Лаас С. Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965–1985 рр.). С. 186.

⁸⁵ Осокина Е. Прощальная ода советской очереди. Неприкосновенный запас. 2005. №5. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/5/proshhalnaya-oda-sovetskoj-ocheredi.html> (дата звернення 20.03.2021).

⁸⁶ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.). С. 59-61.

⁸⁷ Там само. С. 61.

⁸⁸ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 11. Спр. 73. Арк. 29.

советская жизнь подверглась большому числу зарубежных влияний»⁸⁹, - стверджує Олексій Юрчак. Післявоєнне покоління було зовсім іншим, новим та критично мислячим⁹⁰. Радянські солдати, які брали участь у так званому звільненні деяких регіонів Європи від окупантів, побачили, як насправді живуть за межами їхньої «великої і наосязної Батьківщини»⁹¹. Окрім того, після закінчення війни на територію СРСР було повернуто громадян, що перебували за його межами: полонені; остарбайтери; емігранти антикомуністи тощо. Вони були тими, хто особисто дізнався про життя на Заході⁹².

Окремо слід виділити молодь, яка виросла під час війни. Зважаючи на умови їхнього дорослішання, вони не вірили у «святість режиму», не демонстрували лояльність і були менш керовані.⁹³ Окрім того, до СРСР вперше потрапило багато трофейних західних речей, наприклад фільмів, які дозволили радянським громадянам побачити інакше життя. Саме західне кіно познайомило жителів СРСР із іншим одягом, музикою, манерою поведінки, стилем тощо⁹⁴. Розуміння того, що за межами Союзу існувало інакше – навіть краще – життя підірвало основні постулати радянської ідеології та офіційної риторики, які говорили про «експлуатацію трудящих» на Заході. А тому з'явилося бажання одягатися та виглядати як іноземець. Прийшло усвідомлення того, що західне краще, зріс попит на імпорتنі товари, який, у свою чергу, породив пропозицію⁹⁵.

По-друге, з середини 1950-х рр. в СРСР розвивався міжнародний туризм. Прийомом туристів в УРСР завідувало Всесоюзне акціонерне товариство (ВАТ)

⁸⁹ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва, 2014. С. 326.

⁹⁰ Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. Посібник. С. 135.

⁹¹ Физелер Б. «Нищие победители»: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе. *Неприкосновенный запас*. №2. 2005. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/nishhie-pobediteli-invalidy-velikoj-otechestvennoj-vojny-v-sovetskom-soyuze.html> (дата звернення 07.12.2020).

⁹² Епплбом Е. Історія Гулагу. Пер. з англ. Андрія Іщенка. Київ, 2010. С. 334-347.

⁹³ Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. посібник. С.137.

⁹⁴ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. С. 328.

⁹⁵ Епплбом Е. Історія Історія Гулагу. С. 334-347.

«Інтурист» та Бюро міжнародного молодіжного туризму (БММТ) «Супутник»⁹⁶. 1957 р. у Москві відбувся VI Всесвітній фестиваль молоді і студентів, який був спрямований на *«объединение прогрессивных сил молодёжи в борьбе за сохранение мира на Земле»*⁹⁷. У рамках фестивалю до Союзу з'їхались тисячі іноземців, які значно вирізнялись від радянських громадян, розкутим, привабливим та модним одягом. Тоді як радянський ринок продовжував бути закритим від імпорتنих товарів, іноземці стали основним каналом доступу до них. За спогадами очевидців, радянські діти подекуди на ходу намагались обміняти значки із зображенням Леніна на американські жуйки, а дорослі обмінювали одяг іноземців на радянські товари⁹⁸. Саме цей рік більшість дослідників визначає роком початку *«фарци»*: *«Закривши всі канали для офіційного надходження іноземних товарів, державна влада фактично створила умови для виникнення спекуляції і фарцовки»*⁹⁹.

По-третє, з початку 1960-х рр. у СРСР відкрились валютні магазини «Берізки», де продавали дефіцитні та імпортні товари. Перші такі магазини з'явилися біля готелів, летовищ та туристичних місць у Москві, а згодом і в інших столицях республік. У Києві таким магазином був «Каштан»¹⁰⁰ (Додаток 2). Розраховуватись там можна було або валютою, або спеціальними чеками, тому покупцями були лише іноземці та радянські громадяни, які могли виїжджати закордон, адже отримували зазначені чеки після повернення¹⁰¹.

⁹⁶ Радченко О. ПР і рекламна діяльність ВАТ «Інтурист» Української РСР у 70-х рр. XX ст. *Географія та туризм*. Київ, 2010. С. 22.

⁹⁷ Горлов В. Фестиваль молодёжи в 1957 г. Гсменил СССР: первый прорыв «железного занавеса». Вестник Московского государственного областного университета. 2021. №1. С. 88.

⁹⁸ Фарцовщики. Опасное дело. Ч.1 / Реж. П. Ковязин, Р. Отырба. – ООО «Кинокомплекс», 2010. – 39:02 хв.

⁹⁹ Цит. за Маркозова О. «Фарца»: фрейм, що ламає стереотипи про радянську людину. С. 62

¹⁰⁰ Валютні магазини отримували назви відповідності із символами міста, тому у Києві це був «Каштан» (див. "Березка". Капіталізм из-под полы"/ Реж. О. Коридзе. Москва, 2010).

¹⁰¹ "Березка". Капіталізм из-под полы"/ Реж. О. Коридзе. Москва, 2010

Спершу асортимент магазину обмежувався сувенірами (іноді там продавалась горілка та ікра), пізніше його було розширено¹⁰². З одного боку, у таких «оазисах різноманіття» можна було придбати абсолютно все. Наприкінці 1960-х рр. найпопулярнішими серед покупців були імпортні сигарети, баночне пиво, жувальна гумка, радіоприймачі, фотоапарати; можна було навіть робити замовлення за каталогом¹⁰³. Проте, з іншого боку, звичайні радянські громадяни могли лише дивитись на цей товар через затемнені вітрини та не могли дозволити собі купувати його там, що змушувало шукати інші шляхи задоволення своїх споживчих потреб¹⁰⁴.

1.3. Шляхи доступу до імпортних товарів

До Радянського Союзу дефіцитні імпортні товари потрапляли двома шляхами: легальним та нелегальним. З одного боку, від 1960-х рр. існували вже згадані валютні магазини «Берізки». У них дійсно можна було придбати абсолютно все, проте не всім радянським громадянам¹⁰⁵. Відмінними у цьому плані були комісійні магазини, особливо популярні серед населення УРСР. У таких магазинах можна було придбати як поношений, так і новий товар, який туди здавали радянські громадяни. Подекуди у таких магазинах траплявся імпорт, проте через зловживання продавців, які самі викупали такий товар або ховали під прилавком, придбати його було вкрай складно¹⁰⁶.

Тому існували численні нелегальні шляхи доступу до дефіциту. Наприклад, ще у 1920-х рр. імпортний товар до СРСР потрапляв чотирма

¹⁰² Иванова А. Магазины Березка. Парадоксы потребления в позднем СССРМ. Москва, 2017. С. 40-43.

¹⁰³ Там само. С. 33.

¹⁰⁴ Там само. С. 160-193.

¹⁰⁵ "Березка". Капитализм из-под полы"/ Реж. О. Коридзе. Москва, 2010

¹⁰⁶ Комиссионки: секонд-хенд по-советски. URL: <https://retailer.ru/komissionki-sekond-hend-po-sovetski/> (дата звернення 25.04.2021).

контрабандними шляхами: далекосхідним, середньоазійським, ірано-туркменським, закавказьким та фінляндським¹⁰⁷. Через них проходили різноманітні товари: від одягу, аксесуарів, продуктів харчування і побутових речей до алкоголю, тютюну, наркотиків та зброї¹⁰⁸. Втім речі з цих шляхів вкрай рідко потрапляли до УРСР, тому доцільніше буде розглянути ближчі до республіки шляхи.

Так, до республіки імпортовані товари, хоч і не у великій кількості, вдавалось привозити українцям, які мали можливість виїжджати за кордон. Насамперед, таким людьми були артисти, спортсмени, дипломати, моряки торгового флоту, офіцери-інтернаціоналісти, стюардеси та бортпровідники¹⁰⁹.

Спортсменам було легко провозити спортивний товар, адже його можна було замаскувати під особисті речі. Натомість, моряки провозили імпортований одяг на собі (одягали по декілька джинсів¹¹⁰), домовлялись із таможенною або ховали товар на судні¹¹¹. Так, члени екіпажу теплоходу «Башкирія» на початку 1970-х рр. купували за кордоном товари підвищеного попиту (тканину, японські наручні годинники, чоловічі і жіночі костюми, сукні тощо) контрабандно доставляли до СРСР та збували його за спекулятивною ціною¹¹². Військові ж взагалі мали певний імунітет до перевірки на митниці. Користуючись службовим становищем, вони з легкістю могли перевозити імпортовані товари, адже, скажімо, було неприпустимо обшукувати Героя Радянського Союзу. Окрім того імпортований

¹⁰⁷ Ці шляхи виділяє Іван Прошкін у статті «Как в СССР попадала контрабанда» (див. Прошкін І. Как в СССР попадала контрабанда. *Русская семёрка*, 2018. URL: <https://russian7.ru/post/kak-v-sssr-popadala-kontrabanda/> (дата звернення 14.03.2021).

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Контрабанда в СРСР. Дилетант. URL: <https://diletant.media/articles/27030617/> (дата звернення 11.05.2021).

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Інтерв'ю з Сергієм Власенком від 6 квітня 2021 р.; м. Київ. Інтерв'юєрка: Микитенко Віталіна.

¹¹² ГДА СБУ. Ф 16. Оп. 1. Спр. 1008. Арк. 101-103.

товар могли передавати у посилках емігранти з СРСР для рідних, а ті продавали його на території республіки¹¹³.

Окрім того, у СРСР загалом, і в УРСР зокрема існували так звані барахолки – напівлегальні ринки, де радянські громадяни могли продавати особисті речі. Там можна було знайти як радянський дефіцит, так і імпортні товари. Так, у післявоєнному Києві барахолка знаходилась на Єврейському базарі (нині Площа Перемоги), пізніше в районі Житнього, Бессарабського і Володимирського ринків та сучасного Центрального автовокзалу¹¹⁴. Здебільшого, там продавали «барахло» – поношений товар прямо з рук, проте іноді можна було знайти щось нове. За спогадами очевидців, ходовими на київських барахолках у той період були книжки, одяг, техніка, посуд, запчастини тощо¹¹⁵. У 1950-х рр. популярною була барахолка на Сінному ринку (нині вул. Бульварно-Кудрявська 17), де продавали поношений одяг, взуття, іграшки, газети, парфуми та навіть ліки¹¹⁶. У 1960-1970-х рр. велика барахолка діяла в районі Новобіличів. За спогадами киян, там можна було знайти імпортний одяг (джинси, туфлі, косметику, аксесуари тощо)¹¹⁷.

Враховуючи те, що у таких місцях процвітала приватна торгівля та спекуляція, держава активно з ними боролась. У Києві більшість барахолок закривали в рамках боротьби зі спекуляцією у 1970-х рр. (так, наприклад, сталось із барахолкою у Новобіличах)¹¹⁸. В УРСР, на постійній основі, вони існували лише у портових містах (Одесі, Керчі, Миколаєві)¹¹⁹. Головними їх постачальниками були моряки, які збували на них придбані за кордоном речі.

¹¹³ Контрабанда в СССР: на чем наживались спецслужбы и компартия. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=piwKmAvqcd4> (дата звернення 03.03.2020).

¹¹⁴ Баканов В. Киевская ностальгия. Воспоминания о городе. Киев, 2011. С. 24.

¹¹⁵ Там само. С. 24.

¹¹⁶ Там само. С. 25.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Баканов В. Киевская ностальгия. Воспоминания о городе. Киев, 2011. С. 25.

¹¹⁹ Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. посібник. С. 157-158.

Часто там можна було зустріти також дружин моряків, які продавали привезений чоловіками товар¹²⁰. Тому не дивно, що за однією з версій, походження слова «фарца» виводять саме від одеського «форець»¹²¹.

Втім, ще одним шляхом, через який можна було дістати дефіцитний імпортований товар були представники тіньової економіки. Тіньова економіка у Радянському Союзі носила системний характер та фактично заповнювала прогалини планової економіки. Зрозуміло, що «тіньовики» (спекулянти, перекупщики, цеховики тощо), не вписувались в радянську ідеологію, тому діяли таємно та подекуди набували кримінальних форм¹²².

«Агентами тіньового ринку»¹²³ (за дослідниками Павлом Романовим та Еленою Ярською-Смирною) були «фарцувальники» – люди, які спеціалізувались на скуповуванні, підпільній купівлі, перепродажу практично недоступних для пересічної радянської людини дефіцитних імпортованих товарів за завищеною ціною¹²⁴. Головним каналом доступу «фарцувальників» до товару ставали іноземці.

Отже, упродовж всього існування Радянського Союзу забезпечення населення товарами масового споживання не було пріоритетом для радянського керівництва. З часів НЕПу до повернутись «обличчям до споживача» намагались декілька разів, проте кожного разу це не увінчалось довготривалим успіхом. Радянська планова економіка була неповоротка, не враховувала потреб громадян

¹²⁰ Інтерв'ю з Сергієм Власенком від 6 квітня 2021 р.; м. Київ. Інтерв'юєрка: Микитенко Віталіна.

¹²¹ Романов П., Ярская-Смирнова Е. Трузера и крабы для советского потребителя: будни подпольного капитализма фарцовщиков ресурс. URL: http://anthro-economicus.narod.ru/files/Romanov_Fartsa.pdf (дата звернення 21.11.2020).

¹²² Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Фарца: подполье советского общества потребления. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/5/farcza-podpole-sovetskogo-obshhestva-potrebleniya.html> (дата звернення 17.03.2021).

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само.

і, як наслідок, виробляла багато непотрібного, непривабливого та непопулярного товару, який залежувався на полицях радянських магазинів і не задовольняв попит громадян.

Разом з тим, наприкінці 1950-х рр. послабилась «Залізна завіса», почали приїжджати іноземні туристи, які візуально вирізнялись красивим, модним та якісним одягом. Відповідно, у радянських модників виникло бажання одягатись так, як на Заході. Проте легально купити імпортований товар у Радянському Союзі могла лише окрема привілейована група людей у спеціальних магазинах. Для більшості громадян доступ до імпортованих товарів, наявність яких могла вирішити проблеми із дефіцитом та задовольнити споживчий попит, був закритим. Відповідно, у СРСР знайшлися люди – «фарцовальники», які могли цей товар «дістати». Можна висновувати, що хронічний дефіцит товарів і відсутність імпорту на ринку фактично сприяли виникненню та поширенню «фарци» у Радянському Союзі.

Розділ II. «Фарца»: київський контекст

З доповідної записки КДБ від 20 квітня 1965 р. нам відомо, що за попередній період в УРСР активізувались контакти радянських громадян з «інтуристами» на *«контрабандно-спекулятивній основі»*¹²⁵. Угоди з іноземцями укладали так звані «фарцувальники» – люди, які спеціалізувались на скуповуванні та перепродажу дефіцитних імпортованих товарів¹²⁶. У 1963 р., органами КДБ, було виявлено близько 127 активних «фарцувальників» по всій УРСР, а у 1964 р. їх налічувалось близько 450 осіб¹²⁷. Аналогічне повідомлення за 1972 р. маємо щодо Києва, де КДБ при РМ УРСР повідомляє про активну діяльність «валютчиків» та «фарцувальників»¹²⁸.

Для початку нам необхідно окреслити контекст, у якому розвивалась «фарца» в столиці. Важливим став той факт, що київське «Динамо» наприкінці 1960-х рр. вийшло на європейську футбольну арену. На гру до Києва приїжджали команди із Франції, Шотландії, Нідерландів та інших країн. Відповідно, такі матчі ставали маршрутом для іноземних вболівальників, які фактично завжди мали потрібний для «фарци» товар¹²⁹. Тому не дивно, що серед радянських фанатів траплялись «фарцувальники», які *«збивали»* з іноземних вболівальників не лише футбольну атрибутику, а й імпортовані «шмотки»¹³⁰. Київський фанат Очки пригадує одного з таких:

Юрі-Петі нічого не вартувало, якщо він знав, що приїжджає якийсь серйозний клуб – англійський «Арсенал» чи «Баварія» німецька в Москву з кимось грати, то він міг кинути в Києві все, і махнути туди¹³¹. Він знав, що разом з

¹²⁵ ГДА СБ. Ф 16. Оп. 1. Спр 950. Арк. 193-199.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само. Спр. 1055. Арк. 310-315.

¹²⁹ Інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком, онлайн, 21. 04. 2021 р. Інтерв'юер: Віталіна Микитенко.

¹³⁰ Я – київський фанат! Розповідь про зародження динамівського руху. Частина 2. Святослав. Інтернет-журнал фанатів «Динамо» Київ. 2015. № 13. URL: <http://www.wbc.kiev.ua/magazine/13/ochki.php> (дата звернення 8.05.2021).

¹³¹ Цит. за: Я – київський фанат! Розповідь про зародження динамівського руху. Ч. 2.

«Арсеналом» в будь-якому випадку прийдуть фанати, і для нього це було дуже важливо. Він туди мотався, ченчував, обмінювався, видурював, купував і т.д.¹³²....

Я думаю, що таких людей, як Юра-Петя, цікавило все: і жувальні гумки, і запальнички, куртки, джинси - це все цікавило. Це була звичайнісінька фарца... Людина любила цю справу, їй подобалось. Він знав трохи англійську та спілкувався з людьми, любив про це все розповідати, йому це було цікаво. На той час це давало гроші. Юра-Петя, звичайно ж, був не один. Там була група людей, яка всім цим займалась. Але з усіх я пам'ятаю його, як найвідомішого¹³³.

Як уже згадувалось, у період хрущовської «відлиги» у СРСР пожвавився міжнародний туризм, яким ще з кінця 1920-х рр. опікувалось ВАТ «Інтурист». Найпопулярнішими туристичними локаціями і маршрутами в УРСР стали Львів, Одеса, Південь Криму, а найбільше Київ¹³⁴. Також, у 1972 р. в Україні почало працювати Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник»¹³⁵. Тоді були створені туристичні бази, кемпінги, побудовані готелі, ресторани та туркомплекси, налагоджені транспортні сполучення для якісного відпочинку та приваблення іноземних туристів¹³⁶.

Так, за даними КДБ при РМ УРСР станом на 5 лютого 1973 р. на території УРСР перебувало 746 іноземців¹³⁷, 24-26 жовтня 1975 р. – 7563 іноземних громадян (з них 487 інтуристів у Києві),¹³⁸ а станом на 2 липня 1978 р. в УРСР нараховувалось 13 510 іноземців із капіталістичних країн і країн третього світу¹³⁹. Це були дипломати, члени делегацій, іноземні спеціалісти, студенти та туристи, яких тоді у Києві нараховувалось 1 104 чоловік¹⁴⁰.

¹³² Цит. за: Я – київський фанат! Розповідь про зародження динамівського руху. Ч. 2.

¹³³ Цит. за Я – київський фанат! Розповідь про зародження динамівського руху. Ч. 2.

¹³⁴ Щепанський Е. Історія становлення та розвитку туристично-редакційної галузі України. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 270-276.

¹³⁵ Злагодох Г. Форми культурно-дозвілєвої роботи БММТ «Супутник» ЦК ЛКСМУ з іноземними туристами (70-ті роки ХХ ст.). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2013. №19. С.

¹³⁶ Щепанський Е. Історія становлення та розвитку туристично-редакційної галузі України. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 275.

¹³⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1064. Арк. 37.

¹³⁸ Там само. Спр. 1109. Арк. 348-349.

¹³⁹ Там само. Спр. 1145. Арк. 127.

¹⁴⁰ Там само.

Таким чином, наприкінці 1960-х – 1970-х рр. у Києві збільшилась кількість іноземних туристів (радянською мовою – «інтуристів»), до чого призвело утвердження київського «Динамо» на міжнародній футбольній арені та розвиток міжнародного туризму. Це безумовно сприяло активізації «фарци» у Києві у досліджуваний нами період.

2.1. Хто вони: портрет «фарцувальника»

Для початку необхідно з'ясувати ким/якими були «фарцувальники». Наші респонденти змальовують їх як, переважно, чоловіків молодого віку, освічених і «харизматичних»¹⁴¹. Більшість опитаних київських «фарцувальників» на момент початку своєї діяльності навіть були школярами: *«Когда меня стало интересовать занятие фарцовкой? Это в середине 1970 годов, мой школьный возраст на уровне 7-8 класса...»*¹⁴². *«Мое первое приключение с фарцовкой совершенно неожиданно, мне было толи 12, толи 14 лет...»*¹⁴³. *«Ну перший досвід був, мені було років 10 чи 11»*¹⁴⁴.

Вони продовжували «фарцувати» у студентські роки, адже такий «бізнес» можна було легко поєднувати з навчанням, отримуючи додатковий дохід і модний одяг¹⁴⁵. Маючи налагоджену мережу клієнтів, дехто з них не зупиняв цю діяльність після університету, ба навіть починав займатись «фарцовкою» постійно¹⁴⁶. У такому випадку, важливим було мати основне місце роботи, щоб

¹⁴¹ Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським, онлайн, 22. 04. 2021 р. Інтерв'юер: Віталіна Микитенко.

¹⁴² Інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком.

¹⁴³ Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

¹⁴⁴ Інтерв'ю з «фарцувальником» Андрієм Журавльовим, м. Київ, 20.04.2021 р. Інтерв'юер: Віталіна Микитенко.

¹⁴⁵ Інтерв'ю з «фарцувальником» Валерієм Голяком, м. Київ, 30. 11. 2020 р. Інтерв'юер: Віталіна Микитенко.

¹⁴⁶ Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Фарца: подполье советского общества потребления // *Неприкосновенный запас*. – 2005. – № 43. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/5/farczapodpole-sovetskogo-obshhestva-potrebleniya.html> (дата звернення 15.02.2021).

уникнути покарання за *дармоїдство* і не приваблювати до себе уваги відповідних органів. Деякі вдавались до хитрощів і завдяки системі домовленостей чи *блату* лише числились на офіційних роботах¹⁴⁷. Інші, поєднували роботу і «фарцовку», адже таке заняття здебільшого не займало багато часу. Головною мотивацією було фінансове збагачення, більшість хотіла елементарно краще одягатись і харчуватись¹⁴⁸. Однак, як стверджують деякі респонденти, були також ті, для яких «фарца» була своєрідної формою протесту проти системи:

Багато фарцовщиків (...), і я в тому числі, ми себе вважали такими дисидентами. Нам багато чого не подобалось в Радянському Союзі, заборони всього, Залізний занавес, не було доступу до інформації. І ми вважали себе економічними дисидентами, тобто ми робили справу начебто корисну для себе, для своїх друзів, для інших людей, які не могли купити якісь речі модні в радянських магазинах¹⁴⁹ ...

Серед основних якостей та навиків, якими вони, за власним визнанням, мали володіти, можна виокремити комунікабельність, пильність, впевненість у собі та вміння швидко купити і продати товар. *«Это, как и у любом бизнесе, надо было за меньшее количество затрат получить большое количество ценностей»*, – стверджує київський «фарцувальник» Гарік. Окрім того, вони вирізнялися своєю, як зауважує Олексій Юрчак, *«пронирливостью»*, а також готовністю «унижатися» перед іноземцями заради отримання бажаного товару¹⁵⁰. *«По крайней мере, так фарцовщиков воспринимало большинство»*¹⁵¹, – стверджує автор.

Важливо зазначити, що задля успіху в такій справі потрібно було володіти іноземною мовою, переважно англійською. Мова була необхідною для налагодження контактів з іноземцями¹⁵². Тому серед «фарцувальників»

¹⁴⁷ Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Фарца: подполье советского общества потребления.

¹⁴⁸ Інтерв'ю з «фарцувальником» Валерієм Голяком.

¹⁴⁹ Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

¹⁵⁰ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. С. 398.

¹⁵¹ Там само. С. 398.

¹⁵² Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

непоодинокими були учні шкіл із поглибленим вивченням англійської мови і студенти лінгвістичних факультетів вишів¹⁵³. У Києві це були студенти Київського державного педагогічного інституту іноземних мов, Київського політехнічного інституту¹⁵⁴. Окрім цього, «фарцували» студенти вишів (Київської консерваторії ім. Петра Чайковського, Української сільськогосподарської академії, КДУ ім. Т. Шевченка та деяких військових училищ), де навчались іноземні студенти, адже за таких умов з ними було легко налагоджувати контакти у гуртожитку¹⁵⁵.

Мовну практику вдосконалювали в процесі спілкування з іноземцями та під час «споживання» західного продукту, наприклад, платівок. «Фарцувальник» Олег Красіловський пригадує, що спочатку спілкувався на «ламаний» англійській, щоб хоч якось укласти угоду з інтуристом. Потім, намагався все частіше взаємодіяти з іноземними громадянами та перекладати тексти зарубіжних пісень з виміняних платівок, щоб покращити розмовну мову. Тобто, за їхнім власним твердженням, у процесі роботи, вони розвивали іноземну до рівня, на якому можна було вільно спілкуватись з іноземцями на різні теми¹⁵⁶.

Серед «фарцувальників» існувала навіть своєрідна спеціалізація, яка залежала від того, яку мову знав кожен із них:

Одни хорошо говорят на итальянском, французском и испанском, поэтому они в основном работали с представителями этих стран. У кого был хороший английский, то с американцами, канадцами и англичанами. Славянские языки – с поляками и югославами, румынами. Некоторые говорили несколькими языками понемножку, многим хватало того словесного набора, который был достаточен для того, чтобы провести что-то типа купить-продать, выменять или поменять валюту¹⁵⁷.

¹⁵³ Інтерв'ю з «фарцувальником» Андрієм Журавльовим.

¹⁵⁴ Цікаво, що більшість наших респондентів були студентами саме Київського політехнічного інституту.

¹⁵⁵ Цалик С. Киев. Конспект 70-х. Київ, 2012. с. 116.

¹⁵⁶ Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

¹⁵⁷ Інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком.

Ба більше, внаслідок змішування російської та англійської мов, використання кримінального сленгу, а також винайдення нових слів утворилась своєрідна професійна лексика «фарци»¹⁵⁸. Специфічна мова була важливою для існування, адже найперше дозволяла «фарцувальникам» вирізняти «своїх» з-поміж усіх інших. До прикладу, найпоширенішими слова цього сленгу були: іноземці – «*фірмачі*»¹⁵⁹, імпортований товар – «*фірма́*»¹⁶⁰, домовитись про зустріч – «*пробомбить*»¹⁶¹, долари – «*гріни*», рублі – «*фанєра*»,¹⁶² «*проутюжить*» – купити або виміняти товар в іноземця. Себе ж вони називали «*фарца*», «*утюг*» (від «*проутюжить*»), «*маклак*», «*бомбила*», «*дєловар*», а свою діяльність визначати як «*фарцувать*», «*утюжить*», тощо¹⁶³ (Додаток 3)¹⁶⁴.

Крім того, власна мова допомагала конспірації. Відомо, що окремої статті у кримінальному кодексі, яка б стосувалась виключно «фарци» не було, однак подібна діяльність загалом визначалась незаконною¹⁶⁵. «Фарцувальників» могли затримати за «приставання до іноземців», спекуляцію, валютні махінації та супутні злочини (хуліганство, незаконне проникнення тощо).¹⁶⁶ Тому, щоб зашифрувати розмови від «чужих» або правоохоронних органів, вони використовували власний сленг. Для тих, хто не працював у цій сфері, складно було зрозуміти, що означають слова «*пробомбить*» або «*утюжить*»¹⁶⁷. Для

¹⁵⁸ Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Фарца: подполье советского общества потребления.

¹⁵⁹ Голяк В. Фарцовщики. Киев, 2013. С. 81.

¹⁶⁰ Там само. С. 86.

¹⁶¹ Фарцовщики. Опасное дело. Ч.1/Реж. П. Ковязин, Р. Отырба. – ООО «Кинокомплекс», 2010.

¹⁶² Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Фарца: подполье советского общества потребления.

¹⁶³ Романов П., Ярская-Смирнова Е. Трузера и крабы для советского потребителя: будни подпольного капитализма фарцовщиков. *Экономическая антропология*. URL: http://anthro-economicus.narod.ru/files/Romanov_Fartsa.pdf (дата звернення 15.02.2021).

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Фарцовщики. Опасное дело. Ч.1/Реж. П. Ковязин, Р. Отырба. – ООО «Кинокомплекс», 2010.

¹⁶⁶ Вокруг статьи 88: возможен ли в стране свободный валютный рынок? URL: <https://www.kommersant.ru/doc/266002> (дата звернення 03.03.2021).

¹⁶⁷ Романов П., Ярская-Смирнова Е. Трузера и крабы для советского потребителя: будни подпольного капитализма фарцовщиков.

прикладу наведемо невеликий фрагмент розповіді «фарцувальника», який виміняв товар:

Монинг бомбил дойча. Наченчил воч, но фирма не вери супер – «Сейко». Слил фуфло, а дойч хеппи. Сдал на хазу, поднял на ченче маней солидно.

Перевод: Утром состоялась сделка с западным немцем. Выменял часы, но не очень хорошей фирмы – «Сейко». Отдал за товар сушии пустяки, но немец остался доволен. Часы отнес на квартиру, где живет перекупщик, на сделке заработал приличное количество денег¹⁶⁸.

Ще однієї необхідною навичкою було знання того, що конкретно міг з собою привести кожен іноземець¹⁶⁹. Досвідчені «фарцувальники» знали, що, наприклад, з поляків можна було «збити» джинси, кросівки та косметику. У Румунії було західне виробництво, тому у них можна було виміняти/купити одяг відомих брендів «Boss», «Armani», «LaCosta» та популярне тоді взуття фірми «Thinsulate»¹⁷⁰.

Окрім того, необхідно було розуміти, який радянський товар користувався попитом в іноземців, для вдалого обміну з ними. Наші респонденти пригадують, що популярними були здебільшого сувеніри (матрьошки) та речі з радянською символікою (піонерські галстуки, значки із зображенням Леніна, прапорці тощо)¹⁷¹. Особливо бажаною для інтуристів була радянська військова атрибутика: форма, кашкети, гімнастерки, шкіряні ремені з металевою пряжкою, де було зображено червону зірку, командирські годинники з написом «СРСР». Ці речі купували в магазинах Воєнторгу і за вдвічі чи втричі вищою ціною продавали їх іноземцям або обмінювали на імпортований товар¹⁷².

¹⁶⁸ Цит. за: Васильев Д. Фарцовщики. Как делают состояния. Исповедь людей из тени. Москва, 2007. – С. 7.

¹⁶⁹ Інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком.

¹⁷⁰ Інтерв'ю з «фарцувальником» Валерієм Голяком.

¹⁷¹ Інтерв'ю з «фарцувальником» Андрієм Журавльовим.

¹⁷² Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

Від пересічних радянських громадян «фарцувальники» відрізнялись зовнішнім виглядом, адже одягали лише імпортні речі дорогих брендів (Додатки 4, 5.)¹⁷³. *«Они [фарцовщики] очень сильно выделялись, очень сильно (...) эти ребята. Естественно нас, мальчиков, к ним тянуло, вот»*, – пригадує колишній київський «фарцувальник» Мєлкий¹⁷⁴. Основними елементами гардеробу були джинси, джинсові куртки, футболки з принтами та написами англійською тощо (Додатки 6, 7).

Як бачимо, існувала низка зовнішніх ознак (зовнішній вигляд, сленг), яка поєднувала «фарцувальників» в особливу групу. Водночас, на основі проведених інтерв'ю можемо зробити висновок, що у групі не існувало єдиної мережі комунікації, яка б поєднувала її членів. Більшість з них вважали себе приналежними до «фарцувальників», проте майже не спілкувались між собою, адже *«були індивідуалістами»*¹⁷⁵, *«каждый из них был личностью»*¹⁷⁶. За словами одного із наших респондентів, вони контактували лише з обмеженим колом осіб (переважно з друзями, які також «фарцували»¹⁷⁷), яким довіряли, не влаштовували *«тусівок»*, адже не бажали приваблювати до себе зайвої уваги¹⁷⁸. Іноді обмінювались товарами, проте, за їхніми власними оцінками, завжди залишались конкурентами один одному¹⁷⁹.

2.2. «Фарцувальники» у просторі міста

«Фарцування» було поширеним у великих містах Радянського Союзу, де був найбільший плин іноземних туристів. Після приїзду до будь-якого міста УРСР, групи іноземців одразу поселяли в готелі, тому вони ставали першим

¹⁷³ Інтерв'ю з «фарцувальником» Вано, м. Київ, 22.11.2020 р. Інтерв'юєр: Віталіна Микитенко.

¹⁷⁴ Інтерв'ю з «фарцувальником» Валерієм Голяком.

¹⁷⁵ Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

¹⁷⁶ Інтерв'ю з «фарцувальником» Валерієм Голяком.

¹⁷⁷ Інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком.

¹⁷⁸ Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

¹⁷⁹ Інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком.

місцем доступу до них. Серед таких готелів у Києві ми виокремимо ті, які найчастіше згадували наші респонденти в інтерв'ю. На правому березі це були «Либідь», «Мир», «Русь», «Дніпро», «Москва», на лівому – «Славутич», «Братислава» та «Турист»¹⁸⁰.

Як згадають респонденти, у київської «фарци» існував своєрідний умовний поділ території на правобережну та лівобережну частини міста¹⁸¹. Такий поділ унеможлилював конфлікти між ними та давав можливість якомога більше «збити» товару у «фірмачів»¹⁸². За свідченнями наших респондентів, які є представниками правобережної «фарци», на правому березі вона процвітала на головній вулиці столиці – Хрещатику – і біля готелів, які розташовувались на ній. Серед «фарцувальників» навіть побутувала фраза «вийти на Хрещатик»¹⁸³, що фактично означало «вийти на роботу». Натомість, для лівобережних «фарцувальників» головним «місцем роботи» були готелі «Братислава», «Турист» та «Славутич»¹⁸⁴. Ще однією точкою доступу до іноземців були ресторани, кафе та валютні бари при готелях. Серед відомих нам – ресторан «Столичний», «Метро» та «Хрещатик», а також валютний бар у готелі «Русь»¹⁸⁵.

Здебільшого, туристичні місця Києва, готелі та ресторани були розподілені, в них працювали окремі «фарцувальники». Наприклад, Мелкий пригадує, що працював в основному біля готелю «Дніпро» (іноді «Русь»), а Олег Красіловський «фарцував» у готелі «Мир». Такий розподіл також унеможлилював конфлікти між ними¹⁸⁶.

¹⁸⁰ Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

¹⁸¹ Інтерв'ю з «фарцувальником» Вано.

¹⁸² Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

¹⁸³ Інтерв'ю з «фарцувальником» Валерієм Голяком.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

¹⁸⁶ Інтерв'ю з «фарцувальником» Валерієм Голяком; Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

Окрім того, групи іноземних туристів відвідували популярні туристичні локації міста: Софійську площу, Києво-Печерську лавру, Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» (з 1981 р.), вул. Хрещик, Андріївський узвіз, Володимирську гірку тощо¹⁸⁷. Маємо свідчення, що привабливими серед інтуристів були круїзи по Дніпру та прогулянки в київських парках¹⁸⁸. Таким чином, готелі, ресторани, кафе та визначні місця Києва – ключові локації, де можна було швидко та успішно «збити» з іноземних громадян з «фірму».

Поряд з тим, у Києві існували спеціальні місця, де найчастіше можна було зустріти «фарцувальників» і придбати у них товар. Кияни пригадують, що однією з таких точок було кафе «Грот» на Хрещатику (Додаток 8)¹⁸⁹. За словами київського краєзнавця Станіслава Цалика, його називали «Мічиган», а самих «фарцувальників» жаргонно клеймили «мічиганцями»:

В это кафе и заглядывала молодежь, чтобы приобрести джинсы. Если покупатель — "лох", ему могли "всадит паленку", то есть подсунуть подделку. Чтобы получить настоящие американские штаны, нужно было иметь знакомых "мичиганцев"¹⁹⁰.

Ще одним знаменитим місцем «фарци» на Хрещатику було кафе «Хрещатик», яке знаходилось навпроти однойменної станції метро та кафе «Кафедра» на перетині вулиці Хрещатик та бульвару Тараса Шевченка¹⁹¹. Окрім того, деякі київські «фарцувальники» збирались на Черепановій горі, біля готелю «Русь», Центрального стадіону (Додаток 9), а також на чорному ринку

¹⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1055. Арк. 310-315.

¹⁸⁸ Інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком.

¹⁸⁹ Цалик С. Джинси в Україні 1970-х. Солодкий і заборонений плід. *Історичка правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/05/18/86002/> (дата звернення 11.05.2021).

¹⁹⁰ Цалик С. В СССР учеников в ковбойских штанах не пускали в школу. URL: <https://gazeta.ua/ru/articles/history/v-sssr-uchenikov-v-kovbojskih-shtanah-ne-puskali-v-shkolu/511823> (дата звернення 11.05.2021).

¹⁹¹ Голяк В. Фарцовщики. С. 58-65.

грамплатівок, так званих «Балці» що знаходився у ботанічному саду¹⁹². Також, зустрічались в ресторанах «Інтуристу», де «збивали» товар в іноземців і, водночас, відпочивали самі¹⁹³.

2.3. Техніки «фарцування»

Перш ніж з'ясувати, як відбувалась співпраця «фарцувальників» з іноземцями, необхідно зрозуміти, чому останні йшли на контакт. Можемо припустити, що для самих іноземців це було вигідним через офіційний курс валюти в СРСР. За один американський долар у радянському банку їм давали близько 60 копійок, тоді як на чорному ринку, у «фарцувальників», його можна було обміняти по 2-3 рублі. Відповідно, вони були зацікавлені у співпраці із «тіньовиками»¹⁹⁴.

По-друге, іноземним громадянам дозволялось привозити лімітовану кількість валюти до СРСР. Тому через нестачу рублів для них було вигідним продавати/обмінювати «фарцувальникам» імпортні речі та отримувати за це бажаний радянський товар або рублі:¹⁹⁵ *«Они нуждались в рублях, поэтому либо меняли валюту нам, фарцовщиками, а не государству, потому что мы предлагали больше чем государство, или что-то продавали чтоб получить эти рубли»*¹⁹⁶.

У «фарцувальників» існували різні способи того, як можна було налагодити контакт з іноземними громадянами. Найперше – це звертання до іноземних туристів під час екскурсій, біля готелів і в ресторанах. Як правило,

¹⁹² Інтерв'ю з «фарцувальником» Андрієм Журавльовим.

¹⁹³ Інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком.

¹⁹⁴ Інтерв'ю з «фарцувальником» Андрієм Журавльовим.

¹⁹⁵ Інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком.

¹⁹⁶ Там само.

таким способом користувались недосвідчені «фарцувальники»¹⁹⁷. У такому випадку, потрібно було вибрати вдалий час та місце. За словами наших респондентів, важливо було «*пробомбить*» іноземця у перші декілька днів його перебування в Києві, коли він ще мав товар для продажу чи обміну. В іншому випадку, існувала висока ймовірність того, що іноземця «*проутюжили*» інші «фарцувальники» міста¹⁹⁸. Зазвичай, працювали поодинці, рідше в парі чи групою:

Группами (...) по городу мало кто работал (...) были люди с которыми были дружеские отношения, партнёры с которыми было удобней потому что они там знали чуть больше (...) у них был какой-то товар, который шёл в добавок к твоему, добавлял интерес в покупателя, в иностранца. И так, и таким образом кооперировались (...) но большими группами фарцовщики не работали. Как правило по одному, по двое¹⁹⁹.

За свідченнями колишніх «фарцувальників», найкраще було підходити до іноземців біля туристичного автобусу відразу після заїзду в готель²⁰⁰. Щоб успішно зав'язати розмову, важливо було сподобатись з першого погляду; тому важливим було мати відповідний зовнішній вигляд²⁰¹. Діалог починався приблизно такими словами: «*Could you please tell me, what time is it?*», «*Hey, how are you?*»²⁰². Таким чином, можна було перевірити, чи дійсно ця людина була іноземним туристом і якою мовою говорити з нею далі²⁰³. Завершувалась розмова запитанням «*Do you have anything for sale?*» і, за позитивної відповіді, домовленістю про подальшу зустріч для продажу чи обміну товару. Якщо не

¹⁹⁷ Цалик С. От «бомбил» до «торгонавтов». Где и как фарцевали те, кто после краха Союза стал цветом постсоветского бизнеса. URL: <https://focus.ua/long/383590> (дата звернення 16.05.2021).

¹⁹⁸ Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

¹⁹⁹ Інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком.

²⁰⁰ Інтерв'ю з «фарцувальником» Вано.

²⁰¹ Варто зазначити, що часто фарцовщики зав'язували розмови з іноземцями протилежної статі, тому що сподобатись так було легше. Окрім того, у таких випадках завжди можна було застосовувати легкий флірт (Див. Інтерв'ю з «фарцовщиком» Валерієм Голяком).

²⁰² Інтерв'ю з «фарцувальником» Андрієм Журавльовим.

²⁰³ Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Фарца: подполье советского общества потребления.

вдавалось домовитись одразу біля готелю, «фарцувальники» рухались на туристичні маршрути про які знали заздалегідь (Додаток 10)²⁰⁴. Слід підкреслити, що такий спосіб був небезпечним, адже кожен групу супроводжували представники КДБ, тому не всі його практикували.

Зовсім інакшим був контакт з іноземцями за обідом в ресторані, де можна було в спокійній обстановці домовитись про зустріч, а опісля у назначеному місці вже здійснювати купівлю/обмін товару (Додаток 11)²⁰⁵. У Києві одним із таких місць був валютний бар у готелі «Русь», де продавали імпортні напої. Він був популярним серед іноземних вболівальників під час Олімпіади-80, а тому потрапив у поле зору київських «фарцувальників». Щоб пробратись туди, вони вдавались до невеликих хитрощів – одягались як іноземці:

Но так как мы были молодёжь, были одеты совершенно по-иному, по-европейски, нас пропускали, принимая за тех же болельщиков, вот и мы располагались в этом баре. Там можно было этим иностранцам предложить какие-то товары, которые они с удовольствием покупали²⁰⁶.

Дехто з наших респондентів співпрацював з іноземцями на постійній основі. У такому випадку ключовим питанням було: «*Would you like to make small business with me?*»²⁰⁷. Якщо іноземець погоджувався, то ставав своєрідним бізнес-партнером та регулярно постачав імпортний товар на продаж. «Фарцувальник» Андрій Журавльов пригадує, що постійно співпрацював близько з десятком іноземців (Додаток 12):

В. М.: А Ви там підходили до групи саме?

А. Ж.: Да, але потім це вже десь може пів року, вже появився з десяток іноземців, які періодично сюди приїздили, я потім вже не шукав так іноземців, стрьомно було. А ось так, що приїхав чоловік, привіз, з телефонного автомату подзвонив мені, десь зустрілись в тьомному углі, я з ним розрахувався, забрав товар (...) ну ось так, приблизно²⁰⁸.

²⁰⁴ Детальніше про це в інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком.

²⁰⁵ Інтерв'ю з «фарцовщиком» Валерієм Голяком.

²⁰⁶ Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Інтерв'ю з «фарцувальником» Андрієм Журавльовим.

Деякі «фарцувальники» привозили імпорт із московських «Берізок» (чеки для отоварення могли купувати та обмінювати у громадян, що працювали за кордоном), портових і прикордонних регіонів, щоб потім реалізувати його у менш забезпечених містах²⁰⁹.

Іншою була «фарца» в київських готелях. За словами Дмитра Васильєва, знайомство з прибиральницями, офіціантками, барменами та адміністраторами готелів, було вигідним для «фарцувальників»²¹⁰. *«Любой человек, который по роду своей профессии имел возможность общаться с иностранцами, автоматически приобретал привлекательность в глазах фарцовщиков»*²¹¹, – стверджує автор.

Часто співробітники таких закладів, не тільки співпрацювали з «фарцувальниками», а й «фарцували» самі. Один із наших респондентів працював диск-жокеєм у готелі «Мир»²¹². Він пригадує, що «фарцувати» таким способом було безпечніше, адже офіційне працевлаштування ставало своєрідним прикриттям під час спілкування з іноземцями²¹³. Крім того, готель був першим місцем куди потрапляли інтуристи відразу після приїзду, тому ті, хто там працювали, отримували найкращі імпорتنі речі. Гарік пригадує, що ті «фарцувальники», які працювали на вулиці, намагались «пробомбить» «фірмача» до того, як він потрапить у готель²¹⁴.

²⁰⁹ Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Фарца: подполье советского общества потребления. *Неприкосновенный запас*. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/5/farcza-podpole-sovetskogo-obshhestva-potrebleniya.html> (дата звернення 12.05.2021).

²¹⁰ Васильев Д. Фарцовщики. Как делать состояния. Исповедь людей из тени. С. 27-29.

²¹¹ Цит за: Васильев Д. Фарцовщики. Как делать состояния. Исповедь людей из тени. С. 27.

²¹² Відомо, що за окрему посаду в готелі необхідно було платити керуючому там, адже кожен знав, що робота у готелі прибуткова саме через доступ до іноземців. Наприклад, у Москві, за посаду адміністратора давали 2000 рублів, офіціанта в ресторані при готелі – 1500 рублів, а за прибиральницю – 500 рублів (Див. Васильев Д. Фарцовщики. Как делать состояния. Исповедь людей из тени. С. 29).

²¹³ Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

²¹⁴ Інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком.

«Збитий» з іноземців товар був дорогим та якісним (особливо якщо це речі виробництва західних брендів). Дещо «фарцувальники» залишали собі, дарували та/або продавали рідним, друзям і знайомим. Решту товару продавали радянським громадянам, представникам номенклатури²¹⁵ або *спекулянтам*²¹⁶, які потім його реалізовували:²¹⁷ *«Это тоже был очень высокий уровень людей. Почему? Потому что продавать вещи — это тоже было непросто, у них [спекулянтів] должен был быть круг людей, денежных (...) которые их могли купить!»*²¹⁸. «Фарцувальники», які були студентами київських вузів, «збували» товар в університетських гуртожитках або під час перерв між парами. Особливо популярними серед молоді тоді були «котонові» або вельветові джинси, футболки, сорочки, кеди, кросівки тощо²¹⁹.

Місцями збуту іноземних платівок, що їх також вимінювали або купували в іноземців, була територія біля магазинів грамплатівок або чорний ринок грамплатівок – «Балка». За свідченнями наших респондентів, у 1980-х рр. «Балка» знаходилась у Ботанічному саду. Кожного тижня там збиралась близько 50-60 любителів західної музики, які обмінювались, купували, а найчастіше продавали платівки²²⁰. На «Балку» влаштовували облави, тому «фарцувальники» вдавались до хитрощів під час продажу товару там. Наприклад, вказували занижену ціну. Так, хороша платівка коштувала 50-80 рублів (залежало від музичної групи), проте, на «Балці» вказували ціну у 5-8 рублів. Покупець, який «був в темі» розумів, що насправді вона коштує від 50 до 80 рублів. Натомість,

²¹⁵ Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Фарца: подполье советского общества потребления.

²¹⁶ Спекулянти та перекупщики – представники тіньової економіки, що були частково наближеними до «фарцувальників». Вони рідко мали контакт з імпортними товарами, адже перепродували радянський дефіцит. Спекулянтів можна було часто зустріти біля комісійних магазинів або там де збирались великі черги (Див. Вспомнить все. Фарцовщики в СРСР. Москва. 2014).

²¹⁷ Голяк В. Фарцовщики. Киев, 2013. С. 86.

²¹⁸ Інтерв'ю з «фарцувальником» Валерієм Голяком.

²¹⁹ Інтерв'ю з «фарцувальником» Андрієм Журавльовим.

²²⁰ Там само.

якщо це був замаскований під цивільного правоохоронець, він не міг заарештувати «фарцувальника», адже ціна платівки була не спекулятивна, а фактично така, як у радянському магазині²²¹. Такий спосіб ставав своєрідною страховкою «фарцувальників» на випадок облави²²².

Серед хитрощів «фарци» нам також відомо про київський будинок-обманку на вулиці Трьохвсятительській. Особливістю будинку появляє у тому, що з вулиці він має 3 поверхів, а з двору 5. Завдяки цьому будинок нібито використовували «фарцувальники»-шахраї. Взявши гроші в покупців, вони нібито заходили до будинку по товар, а натомість виходили з іншого боку і тікали²²³.

Усі наші респонденти активно «фарцували» упродовж 1980-х рр. та закінчили свою діяльність на початку 1990-х рр., коли потреба у них зникла через відкриття кордонів, вільний ринок та обмін валюти²²⁴. За їхнім свідченнями, більшість «фарцувальників» після розпаду Радянського Союзу почали займатись підприємництвом.

* * *

Таким чином, за наявними матеріалами, можемо виснувати, що «фарцовка» у Києві активізувалась у 1960-х рр. у зв'язку зі збільшенням кількості іноземців у місті. На основі проведених інтерв'ю та архівних матеріалів ми з'ясували, що у Києві вона процвітала у популярних туристичних місцях (на Хрещатику, Софіївській площі, Подолі тощо), біля готелів, де проживали іноземці, та елітних ресторанів. Простір міста було умовно поділено між «фарцувальниками» на правий та лівий береги, що дозволяло уникати конфліктів між окремими «фарцувальниками».

²²¹ Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

²²² Там само.

²²³ Будинок-обманка. URL: <https://discover.ua/locations/dom-obmanka> (дата звернення 17.05.2021).

²²⁴ Інтерв'ю з «фарцувальником» Вано.

Самі ж «фарцувальники», за власними переконаннями, вирізнялись поведінкою, стилем одягу та вмінням швидко купити і продати річ за вищою від номінальної ціною. Вони добре володіли іноземними мовами, а тому могли легко налагодити контакт з іноземними громадянами. Водночас, у «фарцувальників» існувала власна професійна мова (сленг), яка дозволяла їм вирізнитись та зашифровувати діалоги від пересічних радянських громадян і правоохоронців.

Беручи до уваги доповідні записки КДБ про кількість іноземних громадян, які приїжджали до УРСР та Києва можемо припустити, що «фарца» у столиці поширювалась стрімко. Спогади київських «фарцувальників» свідчать про те, що у середині 1970-х р. «фарца» стала невід'ємною частиною міста.

Розділ III. Офіційне ставлення та способи боротьби з «фарцою» в УРСР

3.1. Боротьба з «фарцою»

За даними КДБ УРСР, від гідів «Інтуристу» надходили численні повідомлення про те, що контакти «фарцувальників» з інтуристами негативно впливають на сприйняття останніх радянської дійсності²²⁵. Це підкріплювалось скаргами, що надходили від деяких іноземців (Додаток 13). Так, Дерч – керівник групи школярів із США, які перебували в Києві у грудні 1971 р., зазначав:

За один только год /а я был в Киеве в 1970 г./ наметился рост фарцовщиков и валютчиков. Нас теперь обслуживают прямо в гостинице. Запросы стали солиднее – иконы, золото. Раньше в Киеве было относительно спокойно, в основном этим занимались в Москве и Ленинграде, но теперь вы выровнялись²²⁶.

Аналогічна скарга надійшла від канадського туриста, який того ж року відвідував Київ в рамках туру «Український тур №2» (1972 р.):

«Чем объяснить, что несколько лет назад таких явлений у вас не было? А теперь просто паломничество ребят, которые не просто обменивают сувенир на сувенир, а кланчат. Мы в этом видим снижения уровня воспитания вашей молодежи»²²⁷.

Попри те, що в радянській правовій лексиці термінів «фарца» та «фарцувальник» не існувало²²⁸, саме явище офіційно визначали як таке, що *«ганьбить звання радянської людини»*²²⁹. Офіційна риторика наголошувала на тому, що «фарцування» завдавало *«морально-політичної та економічної шкоди державі»*²³⁰. А тому існувала нагальна потреба протидії поширенню цього негативного явища. Тому, у рамках боротьби з «фарцовкою» в СРСР загалом, і в

²²⁵ ГДА СБУ. Ф16. Оп. 1. Спр. 1055. Арк. 310-311.

²²⁶ Там само. Арк. 311.

²²⁷ Там само.

²²⁸ Лебина Н. Повседневность эпохи космоса и кукурузы. Деструкция большого стиля. Ленинград, 1950-1960-е годы. Санкт-Петербург, 2015. С. 420.

²²⁹ Там само. С. 54.

²³⁰ ГДА СБУ. Ф16. Оп. 1. Спр. 1055. Арк. 314.

УРСР зокрема, органами КДБ, міліцією, дружинниками та комсомольцями проводилась ціла низка заходів.

Найраніша зафіксована нами згадка про таку акцію фіксується 1965 роком. Тоді, органами КДБ, Міністерством охорони суспільного порядку та прокуратури в УРСР було «профілактовано» та заарештовано 199 і 18 «фарцувальників» відповідно. Їхня діяльність визначали як така, що негативно впливала на радянську молодь, привчала її до паразитарного способу життя та пошуків легкої наживи²³¹. Як результат, молоді люди кидали роботу або навчання та заробляли на життя «фарцовкою», що *«унижало достоїнство громадян СРСР в очах іноземців і створювало ложне уявлення у них про дійсність»*²³².

Упродовж 1971–972 рр., КДБ при РМ УРСР були проведені масштабні оперативні заходи з метою припинення діяльності «фарцувальників» та іноземних громадян, які з ними співпрацювали. У цей період, в УРСР було арештовано 45 радянських громадян і двох іноземців, натомість, ще 13 іноземців було депортовано. Контрабандний товар (імпортований одяг, взуття та аксесуари), цінності (золото, ікони, антикваріат) і валюту на загальну суму в 700 тис. рублів тоді було конфісковано²³³.

У великих містах республіки – Києві, Львові, Харкові, Одесі – проводились регулярні перевірки в ресторанах і кафе, часто відвідуваних «фарцувальниками». Окрім згаданих вище київських ресторанів, у 1980-х рр. у Харкові такими були ресторани «Інтурист», «Мир», «Старе місто», у Львові «Москва», «Літо», «Високий замок» та ін., в Одесі «Турист», «Море», «Кавказ» та інші²³⁴. З метою

²³¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 950. Арк. 193-195.

²³² Там само.

²³³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1055. Арк. 314.

²³⁴ Андрющенко Е. Мажори, порно та блатні пісні. Доповідна КГБ про ресторани Львова, Одеси і Харкова. URL: https://texty.org.ua/articles/89344/Mazhory_porno_ta_blatni_pisni_Dopovidna_KGB-89344/ (дата звернення 19.05.2021).

попередження активізації їхньої «злочинної діяльності» було вирішено збільшити кількість оперативників серед обслуговуючого персоналу для швидкого реагування та усунення «негативних елементів»²³⁵.

Окрім того, КДБ взаємодіяли з органами МВС упродовж 1970-х – 1980-х рр. здійснювали так звані профілактичні заходи на місцях. Наприклад, у Києві *«изучали обстановку и процессы, происходящие в вечернее и ночное время»*²³⁶ в ресторанах і кафе міста²³⁷. Так, з 1 по 11 листопада 1979 р. була проведена перевірка у 14 ресторанах та 7 кафе столиці. Для цього було залучено 92 оперативники, 136 агентів та 32 довірених осіб. У результаті, в ресторані «Либідь», кафе «Хрещатик», «Червона рута» та «Дніпровські зорі», а також у валютному барі при готелі «Мир» було виявлено «фарцувальників», віком від 16 до 27 років, які «приставали» до іноземних громадян з метою придбання імпорتنих речей²³⁸. Також, запланували на майбутнє залучити більше агентів для вивчення та запобігання розвитку цього явища у Києві²³⁹.

Того ж року, аналогічні заходи здійснювались на дискотеках, які у 1970-х рр. активно з'являлись у великих містах республіки з метою «правильної» організації дозвілля молоді. Проте через недостатній контроль з боку комсомольських органів, іноді дискотеки проходили нібито на *«низькому ідейному рівні»*²⁴⁰. Як свідчили результати перевірок, на деяких дискотеках слухали «буржуазну» музику, одягали західні «шмотки» тощо. У результаті

²³⁵ Андрущенко Е. Мажори, порно та блатні пісні. Доповідна КГБ про ресторани Львова, Одеси і Харкова. URL: https://texty.org.ua/articles/89344/Mazhory_porno_ta_blatni_pisni_Dopovidna_KGB-89344/ (дата звернення 19.05.2021).

²³⁶ Андрущенко Е. Лесбійський секс, кафе гомосексуалістів, марихуана на Хрещатику. Доповідна КГБ про ресторани Києва. URL: https://texty.org.ua/articles/90378/Lesbijskyj_seks_kafe_gomoseksualistiv_maryhuana_na_Khreshh_atyku-90378/ (дата звернення 19.05.2021).

²³⁷ Там само.

²³⁸ ГДА СБУ. Ф16. Оп. 1. Спр. 1163. Арк. 130.

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1163. Арк. 292.

перевірки, одна із київських дискотек, що регулярно відбувалась у кафе «Золота рибка», була визнана осередком зібрання «фарцувальників» та інших «антирадянських елементів»²⁴¹.

Один із наших респондентів пригадує, що особливо масштабні заходи проти «фарци» у Києві здійснювали перед Олімпіадою-80. Ще з кінця 1978 р. органи КДБ та МВС намагались очистити територію проведення ігор від «фарцувальників», «валютчиків» та інших «негативних елементів»²⁴². Також, органи КДБ та МВС завжди вивчали обстановку під час футбольних матчів радянських команд із західними колегами. У разі потреби вони здійснювали оперативні *«заходи з припинення обміну товарами між вболівальниками»*²⁴³.

Водночас, маємо свідчення, що деякі представники правоохоронних органів іноді співпрацювали з «фарцувальниками» задля отримання наживи. Так, Андрій Журавльов пригадував, що знав тих, хто платив правоохоронцям певну суму, а ті, в свою чергу, не перешкоджали «фарцуванню»²⁴⁴. Ба більше, маємо офіційне підтвердження, що деякі співробітники КДБ УРСР, користуючись своїм службовим становищем, самі співпрацювали з іноземцями з метою купівлі та подальшого перепродажу непродовольчих імпорتنих товарів, валюти та валютних цінностей²⁴⁵. Фактично, вони «фарцували» самі.

Як відомо, спеціальної статті Кримінального кодексу СРСР чи УРСР за «фарцовку» не існувало. Проте людей, які цим займались могли затримати за супутні злочини: хуліганство, крадіжки, дармоїдство (паразитарний спосіб життя), ухилення від праці²⁴⁶, незаконне проникнення (наприклад, до готельного

²⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1163. Арк. 293.

²⁴² Інтерв'ю з фарцувальником Гаріком.

²⁴³ Я – київський фанат! Розповідь про зародження динамівського руху. Частина 2. Святослав. Інтернет-журнал фанатів «Динамо» Київ. 2015. № 13. URL: <http://www.wbc.kiev.ua/magazine/13/ochki.php> (дата звернення 20.05.2021).

²⁴⁴ Інтерв'ю з фарцувальником Андрієм Журавльовим.

²⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп.1. Спр. 67379. Т. 11. Арк. 79-81.

²⁴⁶ Лебина Н. Повседневность эпохи космоса и кукурузы. Деструкция большого стиля. Ленинград, 1950-1960-е годы. С. 426

номеру іноземців)²⁴⁷. Також, їх могли затримати за спекуляцію – «скуповування та перепродаж товарів з метою наживи»²⁴⁸. За таке порушення можна було отримати до двох років ув'язнення, виправні роботи (до року) або штраф (300 карбованців)²⁴⁹. Крім того, за «порушення громадського порядку, що виявилось у приставанні до іноземних громадян з метою придбання речей»²⁵⁰ на «фарцувальників» могли накласти штраф та конфіскувати вимінаний / придбаний імпортований товар²⁵¹. За наявність валюти «фарцувальника»²⁵² могли притягнути до кримінальної відповідальності за статтею 80 КК УРСР (1960) «Порушення правил про валютні операції»²⁵³. У такому випадку його могли позбавити волі на строк від 5 до 15 років з конфіскацією майна й валюти²⁵⁴.

Окрім адміністративних заходів боротьби з «фарцовкою», здійснювались заходи, які мали на меті сформувати у населення негативну думку про «фарцу». Задля цього, зокрема, зображення «фарцувальників», вивішували на так званих «дошках ганьби». Один із наших респондентів пригадує, що в Одесі такі зображення можна було побачити навіть у громадському транспорті²⁵⁵. Нам вдалось відшукати одне із таких зображень, фото якого зроблено

²⁴⁷ Інтерв'ю з фарцувальником Гаріком.

²⁴⁸ Лебина Н. Повседневность эпохи космоса и кукурузы. Деструкция большого стиля. Ленинград, 1950-1960-е годы. С. 425-426.

²⁴⁹ Стаття 154 КК УРСР (1960). Спекуляція. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=481468&ed=1968_10_02 (дата звернення 20.05.2021).

²⁵⁰ Про внесення змін і доповнень до законодавства Української РСР про відповідальність за адміністративні правопорушення. Відомості Верховної Ради. 1987. № 25. С. 453.

²⁵¹ Там само.

²⁵² Слід зауважити, що «фарцувальники» ділились на тих, хто бере та тих, хто не бере валюту (Див. Голяк В. Фарцовщики. С. 83). Проте, за свідченнями наших респондентів, мало хто з «фарцувальників» відмовлявся від валюти, яка потрапляла у руки (Див. Інтерв'ю з фарцувальником Олегом Красіловським; Інтерв'ю з фарцувальником Мелким).

²⁵³ Стаття 80 КК УРСР (1960). Порушення правил про валютні операції. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=481468&ed=1968_10_02 (дата звернення 20.05.2021).

²⁵⁴ Там само.

²⁵⁵ Інтерв'ю з Сергієм Власенком.

американськими туристами у Києві десь у 1960-х – 1970-х рр²⁵⁶. (Додаток 14). На нашу думку, метою таких акцій було висміювання та засудження явища «фарци» як явища і тих, хто нею займався, і формування презирливого ставлення до них. Слід підкреслити, що на таких зображеннях обов'язково зазначалось ім'я «фарцувальника» та місце його роботи.

Окрім того, студентів, які займались «фарцуванням», могли виключити із комсомолу та з інституту²⁵⁷. У школах проводились так звані виховні заходи, що мали на меті розкритикувати популярність імпортованих речей серед школярів і переконати їх у згубному впливі всього західного²⁵⁸. Широкого розмаху набуло зображення «фарци» у маскультурі. У фільмах, газетах та журналах всіляко висміювали це явище. Особливо поширеним було зображення «фарцувальників» у сатирико-гумористичних журналах.

3.2. Висвітлення «фарци» в журналі «Перець»

Радянську масову культуру можна коротко окреслити як таку, що відтворювала необхідну ідеологію, висвітлювала думки партії та нав'язувала «правильне» світобачення. За її посередництва можна було маніпулювати думками населення,²⁵⁹ адже інформація подавалась таким чином, що не залишалось місця для критичного осмислення побаченого чи прочитаного.²⁶⁰ На наше переконання, гумор дозволяв якнайкраще донести інформацію до читача. Окрім того, офіційний гумор часто використовували як «зброю», щоб

²⁵⁶ Цветные архивные ретрофото Киева 1960-1970-х годов, сделанные туристами из США. URL: <https://glavcom.ua/ru/photo/cvetnye-arhivnye-retrofoto-kieva-1960-1970-h-godov-sdelannye-turistami-iz-ssha-517666.html> (дата звернення 20.05.2021).

²⁵⁷ Інтерв'ю з фарцувальником Мелким; Інтерв'ю з фарцувальником Олегом Красіловським.

²⁵⁸ Цалик С. В СССР учеников в ковбойских штанах не пускали в школу. URL: <https://gazeta.ua/ru/articles/history/ v-sssr-uchenikov-v-kovbojskih-shtanah-ne-puskali-v-shkolu/511823> (дата звернення 20.05.2021).

²⁵⁹ Сторі. Дж. Теорія культури та масова культура. 2005. С. 25.

²⁶⁰ Там само. – С. 27.

висміювати різноманітні вади радянського суспільства²⁶¹, як-от наприклад «фарцу». Саме тому ми розглянемо зображення «фарци» у журналі «Перець», одному із центральному сатирично-гумористичному виданні УРСР.

Перші випуски «Перцю» побачили світ у травні 1941 р. у Києві²⁶². У післявоєнний час і надалі тираж журналу поступово збільшувався: упродовж 1954-1964 рр. із 123 до 400 тис. примірників. А станом на 1979 р. сягнув тиражу у 3300 тис. примірників, що зробило «Перець» найбільш масовим серед журналів УРСР²⁶³. «Перець» – яскравий приклад використання гумору як «зброї», що було властиво для радянських часописів такого типу²⁶⁴. За словами Катерини Єремєєвої, у «Перці» можна простежити, як влада намагалась впливати на «маси» за допомогою гумору і сатири²⁶⁵. На його шпальтах «викривали», висміювали і критикували негативні явища (вади) у радянському суспільстві,²⁶⁶ одним з яких була «фарца».

Нами було проаналізовано номери журналу, що побачили світ упродовж досліджуваного періоду, з 1970-х по 1991 рр. Як методологічний дороговказ для аналізу ми обрали підхід, запропонований Ольгою Корнієнко у її кандидатській дисертації. Авторка аналізує висвітлення моди у журналі «Перець» та ділить згадки на візуальні та текстові матеріали, а для самого аналізу умовно поділяє їх на категорії²⁶⁷.

²⁶¹ Єремєєва К. «Перчити і переперчувати»: завдання радянських сатиричних видань (на прикладі журналу «Перець»). *Український історичний журнал*. 2018. №1. С. 139.

²⁶² Єремєєва К. Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України. Харків, 2018. С. 37.

²⁶³ Там само. С. 40-41.

²⁶⁴ Єремєєва К. Сміх у лещатах цензури: партійний контроль за змістом журналу «Перець» // *Україна модерна*. 2018. 16 липня. URL: <http://uamoderna.com/md/yeremeyeva-perec>, (дата звернення 24.04.2021).

²⁶⁵ Єремєєва К. «Перчити і переперчувати»: завдання радянських сатиричних видань (на прикладі журналу «Перець»). *Український історичний журнал*. 2018. №1. С. 130.

²⁶⁶ Там само. С. 129-130.

²⁶⁷ Корнієнко О. В. Феномен моди: державна політика та повсякденне життя в Українській РСР (1956–1985 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2020. С. 178-179.

У ході дослідження нами були зафіксовані матеріали, які безпосередньо стосуються «фарци» або лише дотичні до неї. Відразу варто зазначити, що більшість з них – це карикатури і лише окремі – текстові. Знайдений матеріал ми також вирішили умовно поділити на три категорії, ідучи від більш загальних і опосередкованих згадок до найбільш конкретних.

До *першої* відносяться згадки, де негативно зображували тих, хто носив «фірму» (тобто імпортовані речі) і загалом мали потяг до всього західного. У більшості, на карикатурах споживачами західного змальовують молодь. Художники «Перцю» наділяли таких молодих людей усіма негативними якостями: лінь, невихованість, безвідповідальність, схильність до пияцтва та хуліганства, дармоїдство тощо. Наприклад, на карикатурах 1970-х рр. ми бачимо молодих хлопців, які за зовнішнім виглядом кардинально відрізняються від пересічних радянських громадян: мають довге волосся або бороду²⁶⁸, носять джинси «Made in USA»; у них сигарета в зубах, а у руках – гітара або спиртне (Додаток 15, 16)²⁶⁹.

Окрім того, таких хлопців («підлітків-переростків», за визначенням Юрчака)²⁷⁰ зображували як таких, хто не працює (Додаток 17), а живе за рахунок батьків (Додаток 18)²⁷¹. Наприклад, у листопадовому номері 1980 р. на карикатурі зображено молодого хлопця в імпортованому одязі, що, попри свій дорослий вік, не

²⁶⁸ Слід зауважити, що період розквіту «фарци» припадав на появу хіпі в СРСР. «Фарцувальники» та хіпі були схожими у тому, що намагались копіювати західних спосіб життя (див. Романов П., Ярская-Смирнова Е. Фарца: Подполье советского общества потребления. Неприкосновенный запас. 2005. №5. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/5/farcza-podpole-sovetskogo-obshhestva-potrebleniya.html> (дата звернення 25.04.2021). Тому на карикатурах «Перцю» часто зображували в імпортованому одязі хіпі. Імовірно таким чином влада намагалась боротись із двома негативними явищами водночас.

²⁶⁹ Коган Й. Карикатура. *Перець*. 1974. №14. С. 4.; Александрович І. Карикатура. *Перець*. 1973. №22. С. 5.

²⁷⁰ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва, 2014. – С. 395.

²⁷¹ Коган Й. Карикатура. *Перець*. 1975. №23. С. 4.

працює, а слізно просить грошей у батьків (Додаток 19)²⁷². Ще одна карикатура змальовує хлопця у характерному одязі, на який він не спромігся заробити самотійно, тоді як сам лише заробив штраф за хуліганство (Додаток 20)²⁷³. Характерні карикатури у «Перці» доповнює текстовий матеріал – фейлетони, у яких висміювали таку молодь:

Що робить він?.. А що йому робить?! –
Гуляє, моди переймає, пить.
І робить це охоче, навіть радо...
Як він живе?.. А як він жити має?! –
Гуляє, спить та моди переймає,
Так, як і кожне захребетне чадо...
Яка мета у нього є в житті?..
Зручніше умотитись на хребті –
На батьковім чи й на твоїм, громадо!²⁷⁴

Водночас, на іншій карикатурі, ми бачимо двох дорослих батьків, які безвідповідально ставляться до своїх обов'язків (Додаток 21). Батьки подають поганий приклад дитині, адже носять імпортований одяг. Відповідно, дитина бере з них приклад і також хоче джинсову річ, про що свідчить напис: «Хочу джинсові повзунки»²⁷⁵. Окрім того, вони загалом погані батьки, адже піклування про дитину повністю покладають на бабусю²⁷⁶.

Вже у 1970-х рр. можемо говорити про формування своєрідного культу джинсів, які ставали бажаним елементом одягу не лише для молоді, а й для решти громадян²⁷⁷. Не дивно, що на сторінках «Перцю» публікувались гуморески, які

²⁷² Зелінський В. Карикатура. *Перець*. 1980. №22. С. 4.

²⁷³ Осипова Є. Карикатура. *Перець*. 1986. №9. С. 1

²⁷⁴ Арутюнянець А. Дошка нешани. *Перець*. 1977. №12. С. 13.

²⁷⁵ Папроцький А. Карикатура. *Перець*. 1981. №5. С. 15.

²⁷⁶ Там само.

²⁷⁷ Цалик С. Джинси в Україні 1970-х. Солодкий і заборонений плід. *Історична правда*. 2012. 18 травня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/05/18/86002/> (дата звернення 26.04.2021).

висміювали ажіотаж і моду на джинси²⁷⁸. Більше того, критикували не лише потяг молоді до західного одягу, а й до всього західного загалом. Як зазначає Юрчак, у 1970-х – 1980-х рр. серед радянської молоді було популярним замінювати свої імена на англійські²⁷⁹. Цю тенденцію не могли оминати увагою у «Перці». Наприклад, у січневому номері 1975 р. син просить батька називати його Геральдом, а не Грицьком (Додаток 22)²⁸⁰.

Бачимо, що журнал зображує споживачів західного безвідповідальними, лінивими, невихованими, дармоїдами, які пиячать, курять і живуть не за свій рахунок. На деяких карикатурах їх навіть порівнювали з тваринами²⁸¹ (Додаток 23) і первісними людьми (Додаток 24)²⁸². Зрозуміло, що таке зображення мало відбити у радянських громадян бажання носити імпорتنі речі, аби не відповідати цьому образу.

До *другої* категорії відноситься зображення самих «фарцувальників». В офіційній радянській версії це був чоловік середнього віку, одягнений у капелюх і довгий плащ (Додаток 25). З внутрішнього боку плаща, зазвичай, були закріплені імпортні товари, щоб було зручно показувати їх покупцю²⁸³. Візуально цей образ нагадував злочинця з доволі підступним і хитрим виразом обличчя (Додаток 26), що мало формувати відповідне ставлення читачів.

У 1983 р. вперше на шпальтах журналу у ролі «фарцувальника» постає жінка, що потім спостерігаємо і надалі²⁸⁴ (Додаток 27)²⁸⁵. Така картинка дещо ламала створене попереднє стереотипне уявлення про чоловіка-«фарцувальника» у впізнаваному одязі та очевидно непрямо засвідчувала поширення цього явища.

²⁷⁸ Крижанівський А. Джинси. *Перець*. 1980. №7. С. 5.

²⁷⁹ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. С. 381.

²⁸⁰ Карикатура. *Перець*. 1975. №1. С. 14

²⁸¹ Зелінський В. Карикатура. *Перець*. 1974. №11. С. 13.

²⁸² Горбачова В. Карикатура. *Перець*. 1977. №7. С.

²⁸³ Василенко А. Карикатура. *Перець*. 1982. №16. С. 4.

²⁸⁴ Кохан О. Карикатура. *Перець*. 1987. №12. С. 9.

²⁸⁵ Василенко А. «Тьотя Дефіцит». *Перець*. 1983. №3. С. 3

До *третьої* категорії відносяться матеріали, які змальовують діяльність «фарцувальників» у підкреслено негативному значенні. З 1982 р. у рубриці «Мультик з перцем» почали з'являтися історії про діяльність «фарцувальників»²⁸⁶. В одному з таких він намагався продати якомога більше товару за завищену ціну, однак був затриманий «доблесною радянською міліцією»²⁸⁷. Загалом, на сторінках «Перцю», ми фіксуємо низку карикатур, які зображують публічне затримання «фарцувальників» (Додаток 28)²⁸⁸. Імовірно, наголос на таких показових затриманнях мав виконувати важливу профілактичну функцію: попереджати про небезпеку адміністративної та кримінальної відповідальності за подібні дії.

Цікавими видались випуски за 1984 рік, де все частіше з'являється впізнаваний образ. Наприклад на обкладинці вип. 21 зображені «фарцувальники», які нібито моляться на імпортований товар. Зображення супроводжується характерним написом²⁸⁹:

«В них ця ікона – в моді [про джинси – В. М]
А в ній – життя вся суть
Для тих, кого в народі
Фарцовщиками звать» (Див. Додаток 29)²⁹⁰.

Як бачимо, тут йдеться про псевдо-релігійну (чи маніакальну) залежність «фарцувальників» від імпортованих товарів. У «Перці» постійно і відверто висміюють таке явище. Центральним мотивом було показати, що така діяльність та спосіб життя – це «ганебне ідолопоклонство перед Заходом»²⁹¹.

З початком перебудови діяльність «фарцувальників» і далі змальовується у підкреслено негативному світлі. Наприклад, в одному з випусків за 1985 р.

²⁸⁶ Литвин М. Мультик з перцем. *Перець*. 1982. № 7. С. 9

²⁸⁷ Там само.

²⁸⁸ Зелінський В. Карикатура. *Перець*. 1979. №21. С.1

²⁸⁹ Солонька В. Перед «Святим ликом». *Перець*. 1984. №21. С. 1

²⁹⁰ Там само.

²⁹¹ Васильев Д. Фарцовщики. Как делают состояния. Исповедь людей из тени. Київ, 2007. С. 54.

зображується ситуація, коли син-«фарцувальник» – це горе у родині, позаяк, його діяльність ганебна і за неї загрожує покарання (Додаток 30)²⁹². Окрім того, він також часто ототожнюється з тими, хто байдикує, не вміє або не хоче працювати, а намагається знайти «легкі гроші» і не працювати як добропорядна радянська людина²⁹³.

Більше того, у згадках за 1986-1987 рр. робиться акцент на незаконності діяльності «фарцувальників», що вірогідно пов'язано з поновленням офіційної боротьби з нетрудовими доходами та іншими негативними явищами у суспільстві (Додаток 31)²⁹⁴. Так, 15 травня 1986 р. було прийнято урядову постанову «*Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами*» на загальносоюзному та 24 червня на республіканському рівнях. Згідно з цією постановою, передбачалось посилення боротьби зі спекуляцією, що визначалась як джерело нетрудових доходів²⁹⁵. Маємо свідчення, що над фарцовщиками здійснювали публічні покарання за звинуваченням у «*презрении соотечественников*»²⁹⁶, «*Действия, позорящие звание советского человека*»²⁹⁷ або ж у «*приставанні до іноземців*»²⁹⁸.

У ході аналізу ми помітили, що на сторінках «Перцю» під імпортними товарами переважно мались на увазі ті, які «*Made in USA*», про що свідчать і характерні написи, і вказівки на фірму товару, наприклад джинси «Levi's» або

²⁹² Камінський Л. Карикатурка. Перець. 1985. №15. С. 4.

²⁹³ Там само.

²⁹⁴ Арутюнянц А. «Молитва спекулянта». Перець. 1986. №15. С. 1

²⁹⁵ Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 червня 1986 р. про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами. – N 235.

²⁹⁶ Васильев Д. Фарцовщики. Как делают состояния. Исповедь людей из тени. Київ, 2007. С. 54.

²⁹⁷ Там само. С. 54.

²⁹⁸ Указом президії Верховної Ради Української РСР від 11 липня 1987 р. було внесено статтю №181-2 «Порушення громадського порядку, що виявилось у приставанні до іноземних громадян з метою придбання речей» (див. Про внесення змін і доповнень до законодавства Української РСР про відповідальність за адміністративні правопорушення. Відомості Верховної Ради. 1987. № 25. С. 453).

«Lee» (Додаток 32)²⁹⁹. Безумовно, це було пов'язано із контекстом Холодної війни між СРСР та США, а тому можна висновувати, що використання відповідних образів у радянській маскультурі загалом і конкретно на шпальтах журналу «Перець» залежало від міжнародної політичної ситуації.

Слід також відзначити, що зображення самих «фарцувальників» та висвітлення їхньої «ганебної діяльності» вперше з'являлись лише у випусках кінця 1970-х – початку 1980-х рр. Можна припустити, що на цей період припадав розквіт «фарци», що також було пов'язано із проведенням у Москві Олімпіади-80, коли до СРСР приїхали тисячі іноземних вболівальників. Відповідно, масштаби «фарци» збільшились, а боротьба з нею через масову культуру активізувалась. Згадки про «фарцу» та «фарцувальників» зменшились наприкінці 1980-х рр. і зовсім зникли на початку 1990-х рр., коли фактично і зникло саме явище.

Таким чином, офіційно, «фарца» вважалась антирадянським елементом, а саме «фарцовування» визначалось, як «ганебне заняття», що було не властивим для зразкового радянського громадянина. Стверджувалось, що воно «морально розкладає» радянську молодь і привчало її до паразитарного способу життя. З «фарцою» намагалась боротись різними шляхами: через адміністративне й кримінальне переслідування, за допомогою органів КДБ, МВС, дружинників, комсомольців, і через посередництво виховних заходів у школах, університетах і масовій культурі.

«Фарцувальників» могли затримувати за низку супутніх до «фарци» злочинів, зазначених у кримінальному та адміністративному кодексах, виключати з комсомолу тощо. На сторінках журналу «Перець» їх зображували злочинцями та неробами, дармоїдами та шукачами «легкої наживи», діяльність

²⁹⁹ Чмирьова В. Карикатура. *Перець*. 1982. №15. С. 13.

яких спрямована лише на задоволення власних потреб. Також відбувалось ототожнення їх діяльності зі своєрідним ідолопоклонством перед «капіталістичним Заходом». Також ключовий акцент робився на тому, що ті, хто цікавився всім західним вели невластивий для добропорядної радянської людини спосіб життя, зокрема пиячили та курили.

Офіційна ідеологія визначала те, як змальовували «фарцу» та сторінках журналу. З іншого боку, аналіз періодики засвідчує масштаби поширення цього явища у СРСР і той факт, що незважаючи на всі заходи щодо припинення існування «фарци», вона існувала фактично до розпаду Радянського Союзу.

Висновки

Наразі тема «фарци» і «фарцувальників» в УРСР 1970 – 1980-х рр. фактично недосліджена, а кількість матеріалів по ній обмежена. Тому для дослідження ми застосувати усноісторичні інтерв'ю, які дозволили нам заглибитись у проблематику. Крім того, нам вдалось відшукати матеріали КДБ УРСР щодо «фарци» і «фарцувальників» у республіці, які дали нам можливість подивитись на це явище з іншого боку.

В умовах ініційованої Микитою Хрущовим після XX з'їзду КПРС (1956) політики розрядки послабилась «Залізна завіса» між СРСР і капіталістичними державами, і до раніше практично повністю закритої країни почали приїжджати іноземні туристи. На фоні хронічного дефіциту споживчих товарів у СРСР вони стали одним із можливих шляхів доступу до бажаних для радянських громадян імпорتنих речей. Відповідно, з'явилися підприємливі радянські громадяни – «фарцувальники», які вимінювали або купували імпортні товари в іноземців з метою їх подальшого перепродажу співгромадянам. Таким чином, у СРСР з'явилась «фарца». Можна стверджувати, що державна політика фактично сприяла виникненню на поширенню його явища у СРСР.

В УРСР «фарцування» почало поширюватись на початку 1960-х рр., коли великі українські міста (Київ, Харків, Одеса, Львів) стали популярним туристичним маршрутом серед іноземців. Із зібраних джерел нам відомо, що «фарцувальники» діяли біля туристичних пам'яток міста, ресторанах та готелях. Так, у Києві «фарцували» на Хрещатику, Подолі, в районі Софійської площі та Парку Вічної Слави, біля готелів «Інтуристу» та деяких ресторанів міста. Завдяки проведеним усноісторичним інтерв'ю з київськими «фарцувальниками», нам вдалось змалювати узагальнений портрет «фарцувальника».

Серед головних якостей, що їх виділяють наші респонденти, були вміння швидко купити і продати річ за високою ціною та знання іноземних мов, щоб

зав'язати розмову з іноземцями. Крім того, «фарцувальники» вирізнялись стилем одягу, адже одягли характерні імпортовані речі та мали власну «професійну» мову, себто сленг, що з'явився внаслідок змішування російської та англійської мов. Вона дозволяла їм вирізнятись, а також, не менш важливо, зашифровувати інформацію про контакти з іноземцями, як від правоохоронців, так і від радянських громадян. Головною мотивацією для «фарцувальників» було матеріальне збагачення та бажання краще одягатись. Проте, за словами наших респондентів, для деяких з них така діяльність була також способом протесту, вони вважали себе своєрідними «джинсовими дисидентами» або ж «економічними дисидентами». Такий образ, на наше переконання, може бути ретроспективно дещо героїзований самими «фарцувальниками». Втім, це питання ще потребує детального дослідження.

За офіційної радянською версією, «фарцу» визначали антирадянським елементом. Про зрубний вплив такої діяльності розповідали в школі, в інституті, у кіно, на сторінках періодичних видань і навіть на вулицях, де на так званих дошках ганьби були розвішені зображення з характерним образом «фарцувальника» – лінивого, бездарного любителя усього «буржуазного».

У ході дослідження нам вдалось відшукати докладні записки КДБ при РМ УРСР, де наголошували на тому, що така діяльність негативно впливає на радянську молодь. Оскільки «фарцувати» починали зі шкільних років, то вже з раннього віку молодь привчалась до паразитарного способу життя та «ганебної» для радянських громадян діяльності.

Тому радянське керівництво залучало органи КДБ, МВС, дружинників, комсомольців для боротьби з цим явищем. У ресторанах, готелях і на туристичних маршрутах, часто відвідуваних іноземцями, цими органами проводились регулярні перевірки для виявлення всіх «антирадянських» елементів, включаючи «фарцувальників». Останніх затримували за «приставання до іноземців», спекуляцію, валютні махінації та низку супутніх до «фарци»

злочинів (крадіжки, хуліганство, незаконне проникнення тощо). За таку діяльність, могли вписати штраф та конфіскувати майно, притягнути до адміністративної та кримінальної відповідальності, виключити з комсомолу або з інституту. З іншого боку, як не парадоксально, ці самі ограни КДБ та МВС могли співпрацювати з «фарцувальниками», а дехто міг навіть практикувати таку діяльність самостійно. Незважаючи на заходи, що їх проводило керівництво, «фарца» поширювалась та все більше радянської молоді, за свідченнями наших респондентів, одягалось у «фірму».

Особливо поширеним способом боротьби з «фарцою» та її «профілактики» була пропаганда. Образ «фарцувальника» часто з'являвся у радянській маскультурі. Наприклад, на сторінках журналу «Перець» їх зображували злочинцями, дармоїдами, шукачами «легкої наживи», діяльність яких спрямована лише на задоволення власних потреб. У журналі висміювали залежність «фарцувальників» від імпортного товару, визначали це своєрідним ідолопоклонством перед «капіталістичним Заходом». Окрім того, такі люди не могли носити звання «добропорядного радянського громадянина», адже вели нездоровий спосіб життя на займались, «ганебною діяльністю», тобто «фарцою». Зображення «фарци» і «фарцувальників» у «Перці» у досліджуваний нами період було настільки популярним, що залишається лише здогадуватись про його масштаби в УРСР 1970-х– 1980-х рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела

Архівні джерела:

Галузевий державний архів Служби безпеки України:

1. ГДА СБУ Ф.16 Оп. 1. Спр 950 (Докладна записка ЦК Коммунистической Партии Украины).
2. ГА СБУ. Ф 16. Оп. 1. Спр. 1008 (Докладна записка ЦК Коммунистической Партии Украины).
3. ГДА СБУ Ф.16 Оп. 1. Спр. 1055 (Докладна записка ЦК Коммунистической Партии Украины).
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1064 (Информационное сообщение ЦК КПУ).
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1109 (Информационное сообщение ЦК КПУ).
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1145 (Информационное сообщение ЦК КПУ).
7. ГДА СБУ Ф.16 Оп. 1. Спр. 1163 (Докладная записка председателю комитета госбезопасности Украинской ССР).
8. ГДА СБУ. Ф. 5. Оп.1. Спр. 67379 (Уголовное дело №12). Т. 11.

Центральний державний архів громадських об'єднань України:

9. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 11. Спр. 73 (Докладные записки секретарей ЦК Компартии Украины тт. Лутака И. К., Погребняка Я. П.).
10. ЦДАГО України. Ф1. Оп. 24. Спр. 6027 (Информации в ЦК КПСС).
11. ЦДАГО України. Ф1. Оп. 25. Спр. 894 (Информации в ЦК КПСС).
12. ЦДАГО України. Ф1. Оп. 25. Спр. 1245 (Информации в ЦК КПСС).

13. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25.Спр. 2435 (Докладные записки работников ЦК Компартии Украины).
14. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 11. Спр. 73 (Информации обкомов и киевского горкома партии).

Періодика:

1. Арутюнянець А. Дошка нешани. *Перець*. 1977. №12. С. 13.
2. Арутюнянц А. Молитва спекулянта. *Перець*. 1986. №15. С. 1
3. Александрович І. Карикатура. *Перець*. 1974. №14. С. 4.
4. Боковня В. У нього напевне імпортні черв'яки. *Перець*. 1981. №7. квітень. С.
5. Василенко А. Хапчастини. *Перець*. 1982. №16. серпень. С. 4.
6. Василенко А. Тьотя Дефіцит. *Перець*. 1983. №3. С. 3
7. Гончарова В. Карикатура. *Перець*. 1980. №4. лютий. С. 1.
8. Горбачова В. Нізащо не повірю, що оце страховисько було моїм предком. *Перець*. 1977. №7. С. 5.
9. Губа В. Чи не бажаєте модні до осені? *Перець*. 1980. №20. жовтень. С. 9.
10. Зелінський В. Ну й насвинячив цей Осел. *Перець*. 1974. №11. С. 13.
11. Зелінський В. Карикатура. *Перець*. 1980. №22. листопад. С. 4.
12. Камінський Л. Батьки своє дитятко любили. *Перець*. 1985. №15. серпень. С. 4.
13. Крижанівський А. Джинси. *Перець*. 1980. №7. квітень. С. 5.
14. Коган Й. Ти, сину, хточ бороду відпусти, щоб було видно де ти, а де невістка. *Перець*. 1973. №22. С. 5.
15. Коган Й. Працювати?! А батьки що робитимуть? *Перець*. 1975. №23. С. 4.
16. Крижанівський А. Джинси. *Перець*. 1980. №7. С. 5.
17. Б. а. Папашо, чи вам не соромно: всі мене звать Геральдом, лише ви – Грицьком! *Перець*. 1975. №1. С. 14

18. Кохан О. Не будьте нахабою, хворий! У кабінеті роздягнена жінка. *Перець*. 1987. №12. С. 9.
19. Литвин М. Мультик з перцем. *Перець*. 1982. № 7. квітень. С. 9.
20. Монастирський О. А минулого року мої імпортні джинси на цьому місці потягли. *Перець*. 1984. №11. червень. С. 9.
21. Осипова Є. Карикатура. *Перець*. 1986. №3. лютий. С. 3
22. Папроцький А. Хочу джинсові повзунки. *Перець*. 1981. №5. С. 15.
23. Сахалтуєва Р. Джинси. *Перець*. 1978. №20. С. 9.
24. Солонька В. Перед «Святим ликом». *Перець*. 1984. № 21. листопад. С. 1.
25. Чмирьова В. Дорогоцінні речі на зберігання не приймаємо. *Перець*. 1982. №15. С. 13.

Джерела усної історії:

1. Інтерв'ю з «фарцувальником» Андрієм Журавльовим, м. Київ, 20.04.2021 р. Інтерв'юер: Віталіна Микитенко.
2. Інтерв'ю з «фарцувальником» Валерієм Голяком, м. Київ, 30. 11. 2020 р. Інтерв'юер: Віталіна Микитенко.
3. Інтерв'ю з «фарцувальником» Вано, м. Київ, 22.11.2020 р. Інтерв'юер: Микитенко Віталіна.
4. Інтерв'ю з «фарцувальником» Гаріком, онлайн, 21. 04. 2021 р. Інтерв'юер: Віталіна Микитенко.
5. Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським, онлайн, 22. 04. 2021 р. Інтерв'юер: Віталіна Микитенко.
6. Інтерв'ю з Сергієм Власенком, онлайн, 06.04.2021 р. Інтерв'юер: Микитенко Віталіна.

Опубліковані джерела

Офіційні державні й міжнародні документи:

1. Відомості Верховної Ради (ВВР), 1961. №28. ст. 343.
2. Закон про державне підприємство у СРСР (30 червня 1987 р.). Відомості Верховної Ради СРСР.1987, № 26. ст. 385.
3. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 червня 1986 р. № 235 про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами.
4. Про внесення змін і доповнень до законодавства Української РСР про відповідальність за адміністративні правопорушення. Відомості Верховної Ради. 1987. № 25. С. 453

Спогади:

1. Голяк В. Фарцовщики. Киев: Арий, 2013. 320 с.
2. Баканов В. Киевская ностальгия. Воспоминания о городе. Киев, 2011. С. 24.

Джерела в електронному форматі:

1. Я – київський фанат! Розповідь про зародження динамівського руху. Частина
2. *Святослав. Інтернет-журнал фанатів «Динамо» Київ.* 2015. № 13. URL: <http://www.wbc.kiev.ua/magazine/13/ochki.php> (дата звернення 8.05.2021).

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, збірки статей:

1. Аксютин Ю. Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953 – 1964 гг. Москва: РОССПЭН, 2004 . 488 с.

2. Васильев Д. Фарцовщики. Как делать состояния. Исповедь людей из тени. Москва: Вектор. 2007. 180 с.
3. Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2007. 28 с.
4. Грінченко Г., Ханенко-Фрізен Н. У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело. Зб. наук. ст. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. 248 с.
5. Дейвіс Н. Європа: Історія. Київ, 2000.
6. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / В. Литвин та ін. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
7. Епплбом Е. Історія Гулагу/ пер. з англ. Андрія Іщенка. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 511 с.
8. Єремєєва К. Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України. Харків: Раритети України. 2018. 200 с.
9. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 229 с.
10. Иванова А. Магазины Березка. Парадоксы потребления в позднем СССРМ. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. 304 с.
11. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело*. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС» , 2010. С.171-191.
12. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 250 с.
13. Корнаи Я. Дефицит / пер. с венг. С. Берзиной и др. Москва, 1990. 604 с.

14. Лебина Н. Антимирь: принципы конструирования аномалий. 1950-1960-е годы. *Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940-1985*/ ред. Е. Ярская-Смирнова, П. Романов. Москва, 2008. С. 255-265.
15. Лебина Н. Пассажиры колбасного поезда. Этюды к картине быта российского города: 1917-1991 гг. Санкт-Петербург: Новое литературное обозрение, 2018. 584 с.
16. Лебина Н. Повседневность эпохи космоса и кукурузы. Деструкция большого стиля. Ленинград, 1950-1960-е годы. Санкт-Петербург: Победа, 2015. 484 с.
17. Лебина Н., Чистиков А. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. 344 с.
18. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / Ю. Волосник та ін. Київ, 2009. Ч. 1. С. 328.
19. Николаев В. Советская очередь как среда обитания: Социологический анализ. [Науч.-аналит. обзор]. Москва: ИНИОН РАН, 2000. 187 с.
20. Орлов И. Б., Попов А. Д. Сквозь «железный занавес». See USSR! Иностранные туристы и призрак потемкинских деревень. Москва: Высшая школа экономики, 2018. 485 с.
21. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / П. Бондарчук та ін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Кн. 1, ч. 1–2. 351 с.
22. Радянське минуле: (Пере)осмислення історії / упор. Людмила Махун, Елла Ситник, Наталя Шліхта. Київ, 2020. 85 с.
23. Сторі. Дж. Теорія культури та масова культура. Київ: Акта, 2005. 357 с.
24. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / Н. Гогохія та ін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
25. Фицпатрик Ш. «Паразиты общества»: как бродяги, молодые бездельники и частные предприниматели мешали коммунизму в СССР. *Советская социальная*

политика: сцены и действующие лица, 1940-1985/ ред. Е. Ярская-Смирнова, П. Романов. Москва, 2008. С. 219-254.

26. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история в Советской России в 30-е годы: город. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. 336 с.

27. Цалик С. Киев. Конспект 70-х. Київ: ВАТРО, 2012. С. 291.

28. Шліхта Н. В. Історія радянського суспільства: Навч. Посібник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр НаУКМА, 2010. 218 с.

29. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид. Харків: Акта, 2015. 252 с.

30. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 664 с.

31. Lampert N. Law and Order in the USSR: The Case of Economic and Official Crime// Soviet Studies. – Vol. 36. – No. 3 (Jul., 1984), pp. 366-385.

Статті:

1. Андрюхин Е. Зарождение и развитие предпринимательства в СССР в 50–80-х гг. XX в. *Известия Алтайского государственного университета*. 2011. №4. С. 9-12.

2. Богданов С. В. Попытки Н. С. Хрущева активизировать борьбу с экономической преступностью в СССР. *Вестник архивиста*. 2012. №3. С. 206.217.

3. Горлов В. Фестиваль молодёжи в 1957 г. изменил СССР: первый прорыв «железного занавеса». *Вестник Московского государственного областного университета*. 2021. №1. С. 87-97.

4. Єремєєва К. «Кооператори, бізнесмени, рекетири...»: нові економічні еліти в радянських сатиричних виданнях періоду перебудови. *Україна модерна*. 2018. Число 25. С. 43-64.
5. Єремєєва К. Сміх у лещатах цензури: партійний контроль за змістом журналу «Перець». *Україна модерна*. 2018. 16 липня. URL: Електронний ресурс: <http://uamoderna.com/md/yeremeyeva-perec> (дата звернення 24.04.2021).
6. Єремєєва К. “Перчити і приперчувати!”: завдання радянських сатиричних видань (на прикладі журналу «Перець»). *Український історичний журнал*. 2018. № 1. С. 126-140.
7. Захарова Л. «Наиболее распространенной является форма прямого пальто с однобортной застежкой»: О советской моде эпохи «оттепели». *Неприкосновенный запас*. 2006. №1. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2006/1/naibolee-rasprostranenoj-yavlyaetsya-forma-pryamogo-palto-s-odnobortnoj-zastezhkoj-o-sovetskoj-mode-epohi-ottepeli.html> (дата звернення 23.10.2021).
8. Злагодух Г. Форми культурно-дозвілєвої роботи БММТ «Супутник» ЦК ЛКСМУ з іноземними туристами (70-ті роки ХХ ст.). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2013. №19 (2). С. 182-187.
9. Клинова М. Спекуляция и фарцовка в СССР 1960-х–1980-х гг.: векторы современного историографического осмысления. XII Всероссийская научная конференция, посвященная 90-летию Заслуженного деятеля науки России, доктора исторических наук, профессора Александра Васильевича Бакунина. Екатеринбург, 2014 г. С. 78-83.
10. Лаас Н. Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965–1985 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. №16. С. 178-179.
11. Лавлинский С. Проблемы советской экономики 70-х годов ХХ века. *Современные инновации*. 2018. № 2. С. 42-45.

12. Маркозова О. «Фарца»: фрейм, що ламає стереотипи про радянську людину. *Науковий вісник*. 2016. №46 (частина І). С 61-62.
13. Милюков А. Опыт и уроки экономических реформ в СССР в 60-е – 80-е годы. Гуманитарные науки. *Вестник Финансового университета*. 2018. №2. С. 17-24.
14. Осокина Е. Прощальная ода советской очереди. *Неприкосновенный запас*. 2005. №5. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/5/proshhalnaya-oda-sovetskoj-ocheredi.html> (дата звернення 20.03.2021).
15. Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні. *Історія України*. 2010. №17—18. С. 10-15.
16. Пихоя Р. Как разваливалась социалистическая экономика в СССР (об одной из причин распада страны). *Социально-политические науки*. 2016. №4. С. 14-22.
17. Радченко О. ПР і рекламна діяльність ВАТ «Інтурист» Української РСР у 70-х рр. ХХ ст. Географія та туризм. Київ, 2010. №3. С. 21-26.
18. Романов П., Суворова М. «Чистая фарца»: социальный опыт взаимодействия советского государства и спекулянтов. Неформальная экономика в постсоветском пространстве: проблемы исследования и регулирования / ред. И. Олимпиевой и О. Паченкова. Санкт-Петербург: ЦНСИ, 2003. С.148-163.
19. Романов П., Ярская-Смирнова Е. Трузера и крабы для советского потребителя: будни подпольного капитализма фарцовщиков. *Экономическая антропология*. URL: http://anthroeconomicus.narod.ru/files/Romanov_Fartsa.pdf (дата звернення 09.03.2021).
20. Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р. Фарца: подполье советского общества потребления. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 43. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/5/farczapodpole-sovetskogo-obshhestva-potrebleniya.html> (дата звернення 08.03.2021).
21. Физелер Б. «Нищие победители»: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе. *Неприкосновенный запас*. №2. 2005. URL:

<https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/nishhiepobediteli-invalidy-velikoj-otechestvennoj-vojny-v-sovetskom-soyuze.html> (дата звернення 07.04.2021).

22. Щепанський Е. Історія становлення та розвитку туристично-редакційної галузі України. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 270-276.

Дисертації

1. Корнієнко О. В. Феномен моди: державна політика та повсякденне життя в Українській РСР (1956–1985 РР.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2020. С. 86 – 87.

Відеоматеріали

1. Сделано в СССР. Охота за дефицитом в СССР. URL: <http://mirtv.ru/video/50910/> (дата звернення 25.03.2021).

2. Фарцовщики. Опасное дело. Ч.1/Реж. П. Ковязин, Р. Отырба. ООО «Кинокомплекс», 2010. 39:02 хв.

3. "Березка". Капитализм из-под полы"/ Реж. О. Коридзе. Москва, 2010

Електронні ресурси

1. Прошкін І. Как в СССР попадала контрабанда. URL: <https://russian7.ru/post/kak-v-sssr-popadala-kontrabanda/> (дата звернення 14.11.2020).

2. Контрабанда в СССР: на чем наживались спецслужбы и компартия. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=piwKmAvcgd4>, (дата звернення 03.03.2020).

3. Контрабанда в СССР. URL: <https://diletant.media/articles/27030617/> (дата звернення 21.05.2021).

4. Комиссионки: секонд-хенд по-советски. URL: <https://retailer.ru/komissionki-sekond-hend-po-sovetski/> (дата звернення 25.04.2021).

5. Вокруг статьи 88: возможен ли в стране свободный валютный рынок? URL: <https://www.kommersant.ru/doc/266002> (дата звернення 03.03.2021).
6. Цалик С. Джинси в Україні 1970-х. Солодкий і заборонений плід. *Історичка правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/05/18/86002/> (дата звернення 11.05.2021).
7. Цалик С. В СССР учеников в ковбойских штанах не пускали в школу. URL: https://gazeta.ua/ru/articles/history/_v-sssr-uchenikov-v-kovbojskih-shtanah-ne-puskali-v-shkolu/511823 (дата звернення 11.05.2021).
8. Цалик С. От «бомбил» до «торгонавтов». Где и как фарцевали те, кто после краха Союза стал цветом постсоветского бизнеса. URL: <https://focus.ua/long/383590> (дата звернення 16.05.2021).
9. Будинок-обманка. URL: <https://discover.ua/locations/dom-obmanka> (дата звернення 17.05.2021).
10. Андрющенко Е. Мажори, порно та блатні пісні. Доповідна КГБ про ресторани Львова, Одеси і Харкова. URL: https://texty.org.ua/articles/89344/Mazhory_porno_ta_blatni_pisni_Dopovidna_KGB-89344/ (дата звернення 19.05.2021).
11. Андрющенко Е. Лесбійський секс, кафе гомосексуалістів, марихуана на Хрещатику. Доповідна КГБ про ресторани Києва. URL: https://texty.org.ua/articles/90378/Lesbijskyj_seks_kafe_gomoseksualistiv_maryhuan_a_na_Khreshhatyku-90378/ (дата звернення 19.05.2021).
12. Цветные архивные ретрофото Киева 1960-1970-х годов, сделанные туристами из США. URL: <https://glavcom.ua/ru/photo/cvetnye-arhivnye-retrofoto-kieva-1960-1970-h-godov-sdelannye-turistami-iz-ssha-517666.html> (дата звернення 20.05.2021).
13. Фарцовщики: спекулянты или «пионеры бизнеса»? <http://argumentua.com/stati/fartsovshchiki-spekulyanty-ili-pionery-biznesa> (дата звернення 23.05.2021).

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Опитник для проведення усноісторичного інтерв'ю із київськими «фарцувальниками» (складено Віталіною Микитенко)

Розкажіть, будь ласка, про той період у Вашому житті, коли Ви «фарцували»? Ви можете розказати про все, що вважаєте за потрібне. Якщо виникнуть запитання, то я поставлю їх після Вашої розповіді.

Початок діяльності

- 1. Пригадайте, будь ласка, свій перший досвід «фарцовки»?**
2. Коли й від кого Ви вперше дізнались про «фарцовку»?
3. Розкажіть, будь ласка, чому Ви почали цим займатись? Якими були Ваші сподівання?
4. Чи потрібно було мати якісь особливі навички для того щоб бути «фарцувальником»?
5. Опишіть, будь ласка, процес за яким відбувався підхід до іноземців? Що Ви відчували у момент, коли купували у них товар?
6. Чи пам'ятаєте як і кому вперше продали фірмову річ? Як саме відбувався процес продажу товару? Якщо так, то розкажіть про це детальніше.
7. Ким були ваші клієнти? Яким був їхній соціальних статус та фінансові можливості?
8. Чи пригадуєте Ви, які товари користувались найбільшим попитом серед радянських громадян? Якщо так, то розкажуть, будь ласка, про це детальніше.

«Фарца» у Києві

9. Чи пам'ятаєте Ви якою «фарцовка» була у Києві? Якщо так, то розкажіть про цей період детальніше.

10. Де найпростіше було придбати і продати імпортовану річ у Києві? Як Ви дізнавались про такі місця?

11. Чи спілкувались Ви з іншими «фарцовальниками» Києва? Якщо так, то ким були ці люди і якими були ваші стосунки?

12. Чи мали місце конфлікти з іншими «фарцовальниками» Києва, чи інших міст? Якщо були, то якими були причини конфліктів і як Ви їх вирішували?

13. Опишіть, будь ласка, зовнішній вигляд «фарцовальника». Чи відрізнялись вони від звичайних радянських громадян? Якщо так, то чим саме?

14. Ви пригадуєте якісь особливі місця, де збирались київські «фарцовальники»? Якщо так, то чи не могли б Ви розповісти про них детальніше?

15. Чи мали/використовували Ви та Ваші товариші-«фарцовальники» якісь особливі слова? Якщо так, то чи можете, будь ласка, навести приклад таких слів?

16. Чи відомо Вам щось про «готельну фарцовку» в Києві?

Ставлення правоохоронних органів

17. Пригадайте, будь ласка, яким було ставлення працівників правоохоронних органів до Вашої діяльності?

18. Чи пригадуєте Ви випадки рейдів/затримання «фарцовальників» у Києві?

19. Яким було покарання за таку діяльність?

20. Чи мали Ви або Ваші знайомі «фарцовальники» конфлікти із працівниками правоохоронних органів через свою діяльність? Якщо так, то як вони їх вирішували?

21. Чи відомі Вам випадки співпраці «фарцовальників» та правоохоронців?

Ставлення родини та суспільства

22. Чи знала Ваша родина про те, чим Ви займались? Якщо так, то яким було їх та ставлення до цього?

23. Яким було ставлення радянського суспільства до Вашої діяльності? Чи пригадуєте Ви якісь моменти, коли Вашу діяльність засуджували або ж схвалювали?

24. Чи збереглись у Вас якісь фото або пам'ятні речі з того періоду?

25. Чи вплинула (якщо вплинула) така діяльність на Ваше подальше життя та життя Ваших близьких?

26. До якого часу Ви займались «фарцовкою»? Чому Ви припинили «фарцувати»?

27. Як Ви вважаєте, чому у СРСР процвітала «фарца»?

28. Що для Вас означало бути «фарцувальником»?

Магазин «Каштан» (на перетині вул. Хрещатик та бульвару Тараса Шевченка), м. Київ, 1970-ті рр.

Джерело: Цалик С. Киев. Конспект 70-х. Київ, 2012. С. 291.

Сленг «фарцувальників»

Сленг	Літературний відповідник
Фірмáч	Іноземець
Фірмá	імпортний товар
Пробомбить, бомбить	домовитись про зустріч, дізнатись, що може продати іноземець
Фарца, утюг (від того, що «утюжить по вулицях туди-сюди, щоб зустріти іноземці), маклак, деловар	людина, що займається «фарцовкою»
Фарцувать	займатись «фарцою»
Здати	продати річ фарцувальнику
Турмалайський бас	фінський автобус
Збите	поношене
Збити	купити щось в іноземця
Ширпотреба	речі масового вжитку
Хайвер	квартира, де зустрічались «фарцувальники»
Гамщик, пурукунщик (від назви жувачки), «утюжонок»	«фарцувальник» віком від 6 до 14 років, який вимінював/випрашував у туристів жуйки чи щось дрібне.
Траса	дорога Торфянівка – Ваалімаа, через яку провозили контрабанду
Бас, сарай	автобус з інтуристами
Скинуть	продати фірму
Лейбл, лейба	нашивка (емблема) торгової марки
Самосток	нашивки з іноземною лейбою, яка підроблена під «фірму» цеховиками
Комок, комик	комісійний магазин, де можна було продати фірму
Одяг та аксесуари	
Леваси, техаси, джинса	джинси
Адіки	кросівки фірми «Adidas»
Саліки	туфлі фірми «Salamander»
Краб	кварцовий годинник
Пусер (від фінської <i>pusero</i> – кофта)	худі, толствока
Лопатник (від фінської <i>loppakko</i> – гаманець)	гаманець

Туристи	
Штатники	туристи зі США
Брітіша	туристи з Великої Британії
Фініки, турмалаї	туристи із Фінляндії
Юги	туристи із Югославії
Бундеса	туристи із ФРН
Дедерони (від німецької назви капрону – дедерон) або дирки (від DDR)	туристи із НДР
Френчі	туристи із Франції
Алюри	туристи з Італії
Пани	туристи з Польщі
Барбади	туристи з Румунії
Гроші	
Бундошка	німецькі марки
Морковка (від фінської markka)	фінські марки
Капуста	гроші
Фанера	рублі
Гріни, зелень, капуста, грінки	долари
П'ятихатка	500 доларів

Укладено нами на основі: Романов П., Ярская-Смирнова Е. Трузера и крабы для советского потребителя: будни подпольного капитализма фарцовщиков // Экономическая антропология. – С.15-18. / Електронний ресурс: http://anthro-economicus.narod.ru/files/Romanov_Fartsa.pdf, відвідано 9.05.2020.; Голяк В. Фарцовщики. – Киев: Арий, 2013. – 320 с.; Фарцовщики. Опасное дело. Ч.1/Реж. П. Ковязин, Р. Отырба. – ООО «Кинокомплекс», 2010.; Інтерв'ю з «фарцувальником» Олегом Красіловським.

«Фарцувальник» Андрій Журавльов в імпортному одязі, м. Київ 1983 р.

Джерело: Особистий архів Андрія Журавльова

«Фарцувальник» Андрій Журавльов (знизу ліворуч) з друзями. В руках вони тримають західні платівки: Джорджа Гаррісона (George Harrison) 1979 р., Олівії Ньютон-Джон (Olivia Newton-John), Аманди Ліп (Amanda Lear)

Джерело: Особистий архів Андрія Журавльова, м. Київ.

**На фото «фарцувальник» Олег Красіловський з друзями-
«фарцувальниками»**

Джерело: Особистий архів Олега Красіловського.

«Фарцувальник» Олег Красіловський (ліворуч) поряд з іноземним туристом, м. Київ, кінець 1980-х р.

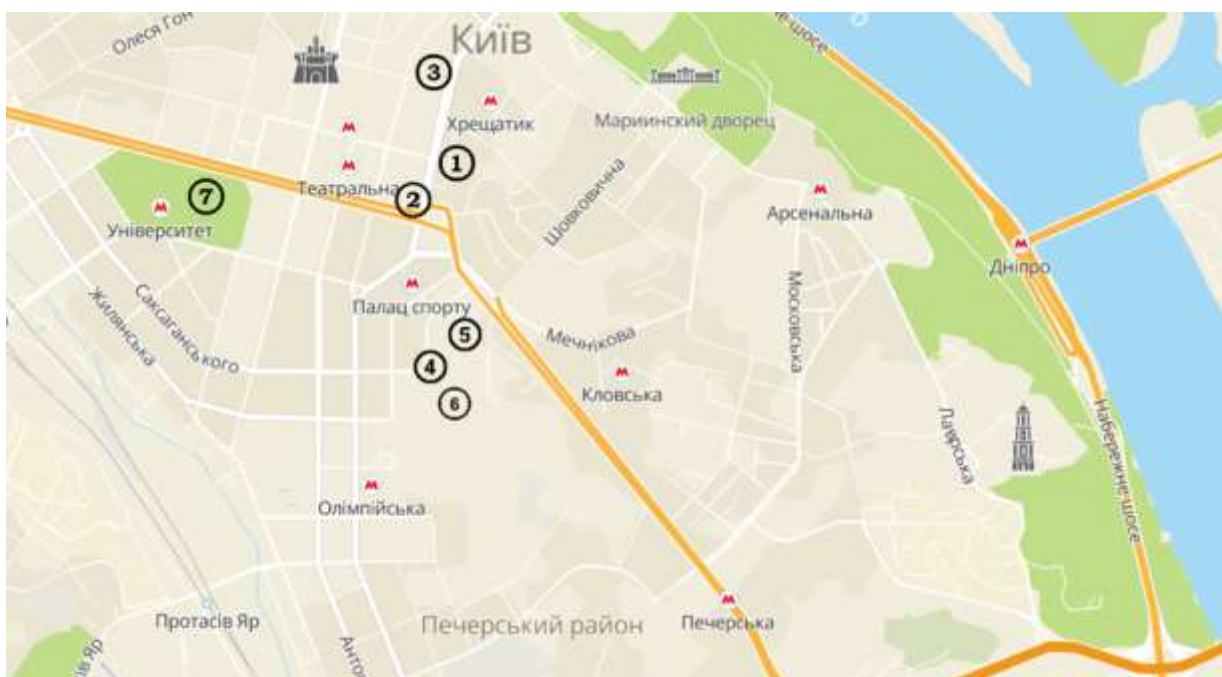
Джерело: Особистий архів Олега Красіловського.

**Кафе «Грот» («Мічиган») на Хрещатику, де можна було зустріти київських
«фарцувальників»**

Джерело: Цалик С. Джинси в Україні 1970-х. Солодкий і заборонений плід.
Історичка правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/05/18/86002/>
(дата звернення 11.05.2021).

Місця збору київських «фарцувальників»

1. Кафе «Грот»
2. Кафе «Кафедра»
3. Кафе «Хрещатик»
4. Черепанова гора
5. Готель «Русь»
6. Центральний стадіон
7. Чорний ринок грамплатівок «Балка»

Складено на основі свідчень київських «фарцувальників».

**Уривок інтерв'ю з «фарцовальником» Горіком від 21 квітня 2021 р.; м.
Київ, онлайн (Інтерв'юєрка Віталіна Микитенко)**

09:38

Віталіна Микитенко: А Ви пам'ятаєте коли і від кого Ви вперше дізнались про «фарцовку»?

Гарік: Ну я думаю, что это мне была (...) знаете, жил в центре, возле Центрального стадиона и учился в школе в центре города возле центрального стадиона, я знал это с самых ранних лет, потому что старшеклассники уже приходили и приносили югославские жвачки и выменивали на деньги или продавали младшим и было понятно, что ни у каком магазине они их купить не могли и мы знали о том, что они у иностранцев выменивали. То есть, с раннего школьного возраста, скажем 3-4 класс, я уже хорошо знал и пытался этому учиться.

В. М.: Ви пам'ятаєте, коли Ви вперше продали якусь фірмову річ, ваша перша угода з іноземцем чи там сам факт продажу вже?

Г.: Первые, чем мы начинали заниматься, это были жвачки. Мы меняли жвачки на какие-то вещи для них, то шампанское им покупали советское, то меняли на водку, то на какие-то вышитые рубашки, на сувениры. Первая тогда была, в моё время, была жвачка.

23:54

В. М.: А Ви у більшості, як «фарцовальник», працювали самі, чи у Вас було декілька, чи групою Ви працювали?

Г.: Ну (...) вы знаете, группами (...) по городу мало кто работал (...) были люди, с которыми были дружеские отношения, партнёры, с которыми было удобней, потому что они там знали чуть больше (...) у них был какой-то товар, который шёл в добавок к твоему, добавлял интерес в покупателя, в иностранца. И так, и таким образом кооперировались (...) но большими группами фарцовщики не работали. Как правило, по одному, по двое (...) кто-то мог (...) у кого (...) у кого там была у родителей машина «Жигули», кто-то мог ещё подработать, давать там какой-то процент, долю за то, что он возил людей на машине, и в Москве такое бывало, и в Киеве, и в прибалтийских столицах у фарцовщиков. Вот (...) группы были у работающих на поездах, вот я знал, что пока предположим югославы доезжали от Ужгорода до Киева, то для того, чтобы не оставлять их киевским фарцовщикам, была такая группа, которая начинала с ними ходить по вагонам и (...) и (...) фарцевать по дороге, пока они до Киева ехали. И когда они приезжали в Киев, они уже были прилично проселинные этими группами. Вот я таких пару групп, одна закарпатская, одна ирпенская, которые работали по иностранцам у поезде. Вот они были группой, потому что там (...) там надо было держаться группами, они боялись ограблений. Были у них ключи от тамбуров, и он входных дверей поездов, там если надо было выпрыгнуть (...) какая-то облава на какой-то станции заходила, там было обусловлена (...) вот (...) надобность собираться в какие-то группы, а по городу в основном все были либо волки-одиночки, либо с товарищами.

В.М.: Ви можете описати як відбувався підхід до іноземця, як сам процес відбувався?

Г.: Ну по-разному, приезжает (...) приезжает, еее (...) гостиницу «Либыдь» автобус из аэропорта «Борисполь» и с этого автобуса начинают выгружаться итальянцы (...), пока они выгружаются, идут на реестрацию, им назначается старший группы, переводчик от «Интуриста». Уже на улице к ним кто-то подходит и начинает задавать вопросы: «Не хотите продать, не хотите поменять? Может Вам нужны часы командирские? А вот смотрите, какие у меня есть с Лениным это (...) а вот у меня такие значки? А может кто-то интересуется этим, тем?» (...) и уже на (...) и всё (...) в гостиницу зайти было сложно, но всё равно хорошие, мудрые киевские фарцовщики знали, как проникнуть через чёрные хода, как прикинутся иностранцем и зайти туда вместе с группой. Потому что на входах каждую группу, в гостинице стояли (...) внештатные сотрудники, якобы (...) за всем следили, во всем «Интуристе». Потом после обеда эта группа поехала (...) вот, допустим не удалось у них купить какой-то товар (...) они приехали (...) но, но они выразили желания, выясняете, через своих знакомых, как куда группу повезут на тур, знаете, ага, что через 2 часа их повезут на Речной вокзал, будут катать по Днепру. Вы уже знаете, возле какого причала стоят теплоходы, где будут интуристовские иностранцы. Можете, если есть связи с ними, проникнуть на теплоход и там произвести покупки, продажи или обмена. Или же до погружения на этот теплоход. В Лавре Киево-Печерской пока они ходят из одного, из одних пещер в другие можно что-то поменять. Ну тесть (...) вот так подходили, спрашивали, подходили к иностранцам.

Уривок інтерв'ю з «фарцувальником» Мэлким від 30 листопада 2020 р.; м.**Київ (Інтерв'юерка Віталіна Микитенко)**

08:52

Віталіна Микитенко: Якщо ми повернемось до іноземців Ви можете описати процес того, як «фарцовщик» підходить до іноземця? Де це відбувалось? Як це відбувалось?

Мелкий: Обычно в ресторане. Да, но сделки уже происходили помимо ресторана. Обычно мы к ним подходили на обеде (...) вот и когда там это, ну иностранцы сами хотели продать валюту. Они хотели тут отовариться, им надо было. Им не выгодно было по 60 копеек продавать валюту, они его продавали по 3 рубля. Запомни, валюта в руках иностранца стоила от 2 до 3 рублей (...) отдавалась она полякам. Советским гражданам настоящие фарцовщики валюту не продавали, потому что они рано или поздно попадались и все, а поляки уезжали и всё уезжало туда. Поляки были самые главные скупщики валюты (...). Валюта бралась да, что тебе сказать, с иностранцами. Опят же, все эти ребята [фарцувальники – В.М.] были очень харизматичные (–) Обычно они подходили к женщинам, которые в группе. Ну как подходит мужчине я где-то так скажу (...) Сравнить (...) сравнить подход к иностранцу, это подход (...) как подойти к женщине на улице, надо понравится (–) И все (...) на это всё, тесть надо было нравиться. Понравиться с первого взгляда, моментально

В. М.: А що для цього робили, щоб сподобатись? Якось одягались?

М.: Конечно. Это были люди идеально одеты, по моде той. Они все были в Лакостах, в Армани, джинсы Врангель, Левис, другое не носили. Потом появилась очень интересная Монтана, вот (...) от них должно хорошо пахнуть, они должны били да (...) ну это всё.

В. М.: А скажіть, будь ласка, товари найбільше продавались, найбільше користувались попитом? Які товари іноземці могли привезти?

М.: Значит рассказываю. То, что мы сбывали в иностранцев, капиталистов. Обычно это (...) всё оседало у нас, мы сами себе брали и нашим знакомым. Стояло это всё очень дорого. Рубашка хорошая стоила рублей 50, а то и 100, куртка хорошая стоила рублей 250-300, брюки, брюки не джинсы где-то рублей 150-200, туфли хорошие 250. Вот такие цены были. Но были румыны, ездили и поляки (...) У румын и поляков покупались джинсы, ботинки, кроссовки, куртки, они это всё возили на продажу. При чем были специалисты на румын, вот специалисты по румынам, их называли барбады.

В. М.: Румунів?

М.: Да. Поляков называли паны, вот. У панов да, у панов была очень хорошая вещь, косметика. Вот, например, помада, хорошая перламутровая у поляков стоила 3 рубля, ее (...) а у косметологического салона оптом покупали на 6, кто такой тюбик взял, коробку взял 100 помад, отдал по 6 и получил сразу 300 рублей. А простой человек 120 зарабатывал, та и то грязными, то есть очень было выгодно. Карандаши, которые по рубль стоили, по 5 рублей отходили просто так у косметологических салонов. Кроссовки, их везли болгары, болгары везли кроссовки Ромико и Адидас. И румыны везли такие неплохие кроссовки, у болгар покупались рублей за 70, а продавались за 150. У румын рублей за 30, а продавали за 100. Румыны возили Инсулей, появились так час эти жёлтые ботинки — американские. Они у них на руках стоили 50 рублей, продавали за 150.

**Уривок інтерв'ю з «фарцувальником» Андрієи Журавльовим від 20 квітня
2021 р.; м. Київ (Інтерв'юєрка Віталіна Микитенко)**

Віталіна Микитенко: Розкажіть, будь ласка, про той період у Радянському Союзі і в Києві, коли була «фарца» і про те, як Ви «фарцували». Ви можете розповісти про все, що вважаєте за потрібне, якщо у мене виникнуть питання я їх задам після Вашої розповіді.

Андрій Журавльов: Ну добре, добре, можна спробувати. Ну перший досвід був, мені було років 10 чи 11. Я ходив у так званий Палац піонерів тоді він так називався, на Печерську в шахову секцію. А у Палаці піонерів тоді Совдепія кожен день приводили іноземців, щоб «показать счастливое детство советских детей». Ось. І там (...) А я навчався, щоб було зрозуміло, навчався в англійській школі з супер-пупер поглибленим вивченням англійської. Ось (...) і я десь вже у років 10-11 ну як то кажуть міг об'яснявся на англійській. У мене якийсь дядько спитав «Do you speak English?», я кажу «Yes» (...) Він питає в мене цей значок піонерський, питає «А хочеш той значок поміняти на жуйку?», а я «Звичайно хочу» (...) Тоді жуйка це ж було щось таке, як інопланетянина на вулиці побачить зараз. Ось, я помінявся (...) Потім цю упаковку жуйки сам не їв, а у школі там одному мажору загнав за 3 чи 4 рублі, я вже не пам'ятаю. От, і я в цих кіосках, де газети накупив цих значків на ці три рублі, вони там коштували 5-10 копійок, недорого. І почав у Палац піонерів вичислять іностранцов, і почало получатись, жуйки міняв у них, імпорتنі значки там, наклейки дуже популярні були, іноді сигарети і це потихеньку все це продавав, продавав. Знову ці значки купував, знову вимінював і продавав.

А потім коли вже став постарше, мені виповнилось 16 років, то мені батьки купили проіграватель, програвач для вінілових платівок, ось. А у магазинах «Мелодія», тоді ці магазини так називались, напроти кінотеатру «Київ» був таких магазин, був на Чорній горі на бульварі Дружби Народів, там збирались такі жучки, які продавали імпорتنі платівки, англійські, американські, всякі там «Beatles» [гурт «The Beatles» – В.М.] там «Queen», такі популярні групи (...) Ну так щоб зрозуміло було, одна платівка, якщо вона була у гарному, незапиленому стані коштувала 50 рублів, це трохи менше ніж пів зарплати інженера на той час. Ось, і тоді коли ж батьки купили мені програвач, ну на день народження ну і родичі хто там по 3, хто по 4 рублів там надарували мені і у мене зібралось рублів 40 чи 45, я не пам'ятаю і я тоді купив свою першу платівку на руках. Зараз, як пам'ятаю це була група «Slade», ну вона і досі популярна, ось. Купив її за ці 45 рублів (...) І більше у мене спеціалізація була. Там джінси все таке інше, ну теж я таким займався але не дуже сильно. А ось мене цікавили платівки, ну (...) По-перше, якщо можна перепродати, то ясно. А ще був таких бізнес записати цю платівку на магнітофонну стрічку чи на касету. Коштувало це три рублі, ну тоді сама якісніша запис була з програвача з платівки на магнітофонну. Ось я цей «Slade», я його записав декілька разів, з'явилися гроші, ще там «Queen» і «Beatles» і ось так ще перепродавав платівки, записи ці робив ну із іноземцями я там познайомився. Звали його, теж він фарцував, Міша звали його

старший був років на 5 чи на 6 і я пояснив йому, що мені не потрібні джинси там, я там тобі не буду конкурентом але допоможи мені з платівками. І ось таким чином познайомився, ну мабуть, десь з десятком іноземців. Ну не в один десь звичайно, а у різні дні. Частина з них (...) то вони періодично приїздили до Києва, ну у них були якісь по службі, їхні фірми із Солдепією. Вони періодично приїздили і привозили мені ці платівки, я у них купляв, виходило 25 чи 26 рублів, я точно не пам'ятаю (...) ну а так на руках ціна була 50 рублів, ну там 45. Ось отакий бізнес.

08:24

В.М.: Чи складно було після першого знайомства з іноземцем потім з ним налагоджувати контакт? Скільки часу проходили з моменту, коли Ви налагоджували контакт?

А. Ж. Ну, я б сказав так, що це можна було зразу сказати, що «Ти як турист приїхав, чи по роботі?». І вони теж казали, «Так я по роботі і я періодично приїжджаю до Києва» чи там до Москви ще кудись. І тоді можна було «А давай так невеличкий бізнес закрутимо?». Їм це теж було вигідно. По-перше, їм міняли валюту по цьому радянському курсу, коли там 1 долар 65 чи 67 копійок коштував, а на чорному ринку долар коштував 3 рублі, це накінці 1970-х на початку 1980-х. Але валюта тоді це було гібло, тобто якщо долар у тебе знайдуть бумажний, то тюрма зразу «бесплатная путёвка в солнечный Магадан», вот. Ну була така ще фішка цікава, за володіння валютою була, за володіння валютою у паперовому вигляді саджали надовго, а монети ні, як колекціонер, тобто монети не заборонялись мати. Таким чином теж було, купляли в іноземців ті ж там центи, чи фенінги, чи бенси і там був знайомий, мій сусід, а у нього батько був зам директора Володимирського ринку, тобто у нього в торговому світі були дуже хороші зв'язки, були у нього знайомі льотчики, які періодично літали за кордон і ось через цих льотчиків він там кілограм везе в Україну і тут міняють на місцеві грошові одиниці. І так купляли ті ж платівки, джинси і викупали, отакі ще були варіанти.

В. М.: А де у Києві можна було знайти іноземця?

А. Ж.: В першу чергу готель.

В. М.: А які готелі?

А. Ж. Ресторани при готелях. А можна було. Той же Дворець піонерів. Ну куди ще возили? (...) Ну там Софія Київська, Печерська Лавра, там можна було знайти. Ну але там ті ж групи іноземців, які завжди супроводжували КДБшніки, тому то було стьомно, мене Бог мілував, мене ні разу не в'язали.

В. М.: А Ви там підходили до групи саме?

А. Ж.: Да, але потім це вже десь може пів року, вже появився з десяток іноземців, які періодично сюди приїздили, я потім вже не шукав так іноземців, стрьомно було. А ось так, що приїхав чоловік, привіз, з телефонного автомату подзвонив мені, десь зустрілись в тьомному углу, я з ним розрахувався, забрав товар (...) ну ось так, приблизно.

В. М.: А як із КДБ і міліцією? У Вам були якісь контакти? Типу «кришували»?

А. Ж.: Мене Бог мілував. Але я знав хлопців, які відстьогували цим мінтам і КГБешнікам, що робили в готелях, то платили їм гроші.

В. М.: Які імпорتنі речі були популярні серед радянської молоді?

А. Ж.: Самим популярними, то джинси котонові чи вельветові, два варіанти були. Ще були шкіряні джинси, але мені вони якось не траплялись, у мене таких не було. Ну от джинси,

то самий ходовий товар був і (...) Та взагалі люба імпортна шмотка, футболка там, сорочка, пальто (...) на все були свої покупці. Але там звичайно сорочка, чи то то, то рідкість була, коли вони попадались. В основному то джинси і футболки, це основне.

32:40

В. М.: А з ким було важче працювати з іноземців? Із соціалістичних чи із капіталістичних країн?

А. Ж.: Та ні, соціалістичні були такі ж бідні. Голландець у мене був, з ним було гарно працювати, він періодично сюди переїздив, американець був, німець (...) західний. З ними нормально було, мене виручало знання англійської.

В. М.: В якій кількості вони привозили товар, як вони перевозили його через таможню?

А. Ж.: Ну тут фішка у тому що вони ж теж не везли там тюками це, то (...) ну дивіться я там за один раз міг купити у людини 10-15 платівок, хай там дві пари джин і ще там щось по мелочі. Тобто це не так кількість, щоб таможня там перевіряла. Єдина може ви там знаєте є така група вони по-моєму й досі грають «Iron Maiden» називається, вони по-моєму й досі грають, було таке метал, хеві-метал і у них обкладинці платівок, то там якісь чорти були намальовані на кожній, на кожному альбомі чорти і страхіття, то ці платівки не пропускали із-за картинка самої. І ці платівки, якщо там Біблі чи «Queen» коштували 50 рублів, то «Iron Maiden» коштували 100, бо було дуже важко провести. Якось воно потрапляло сюди, може дипломати проводили, але то була рідкість, тому вони дорого коштували. Це такий єдиний приклад, а ну хіба там ще була «Scorpions», то там у них є альбом «Virgin Killer» і там була гола дівчина з усіма прелістями на обкладинці, то таке теж не пропускали.

Скарги іноземців зі звітів КДБ при РМ УРСР

Англієць Сегал Джеральд, який був у Києві у 1965 р. заявив перед від'їздом:

Наличие фарцовщиков в вашей стране производит неприятное впечатление и в связи с их деятельностью Ваша страна много проигрывает политически. У нас, иностранцев, создается впечатление, что в СССР, очевидно, не хватает товаров первой необходимости или они производятся низкого качества.

Чехословацький турист М. Стівік у листі до директора готелю «Україна» (м. Київ) у жовтні 1963 р.:

Вашей гостиницей я очень доволен и ее персоналом. Но это хорошее впечатление испортило одна проишествие. Я как-то сидел в ресторане и к моему столу подошли два молодых русских и стали просить продать им сейлоновые рубашки и носки. При этом они вели себя боязливо и все время оглядывались по сторонам...

Все это я сообщаю Вам потому, что мне, как иностранцу и, можно сказать, гостью Вашей страны, стало обидно за этих молодых советских граждан. Как могут они так унижаться перед гражданином даже дружеской социалистической страны.

Ведь это могло быть использовано неприятельской пропагандой, в случае если бы они попали на иностранцев из капиталистических стран, которые не всегда бывают дружески настроены к Слветскому Союзу.

Помічник керівника групи «Корпус громадянського обміну» Томас Лавоті у червні 1972 р. скаржився перекладачеві:

...20 июля вечером, возле гостиницы «Днепр» я был атакован группой фарцовщиков. Они были очень грубы, хватали за руки, требовали поменять денги и продать вещи.

Турист із Югославії Чіладжич Миленко, який був у києві 27-28 червня 1972 р. сказав перекладачці:

У вас воспитание молодого поколения поставлено правильно. Молодежь понимает задачи развития государства, неизбежные трудности, потому что понимают, что нельзя получить все сразу. Поэтому неприятно, когда подходит молокосос и спрашивает нахально «продайте туфли».

Італієць Ерманте Россі, член соціалістичної партії та кореспондент газети «Аванті» заявив перекладачу (1972 р.):

...Непонятно, почему городские власти в СССР допускают такое безобразие, как обмен валюты на улицах. Нам говорили еще в Италии на собрании перед отъездом, что в СССР существует черный рынок. В Киеве на одного туриста приходится по три молодых человека, предлагающих обмен. Нам кажется, что если бы власти хотели ликвидировать это явление, они бы давно это сделали. Наш строй давно прогнил, правительство продажно, министры стремятся только набить карманы. Процветает спекуляция и взяточничество. Это характерно для капитализма.

Джерело: ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 950. Арк. 196; ГДА. СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1055. Арк. 312-313.

**Зображення любителя «фірмових» товарів на дошці ганьби у м. Київ
(орієнтовно 1960-ті – 1970-ті рр.)**

Джерело: Цветные архивные ретро-фото Киева 1960-1970-х годов, сделанные туристами из США. URL: <https://glavcom.ua/ru/photo/cvetnye-arhivnye-retrofoto-kieva-1960-1970-h-godov-sdelannye-turistami-iz-ssha-517666.html> (дата звернення 20.05.2021).

«Ти, сину, бороду хоч відпусти, щоб було видно де ти, а де невістка»

Мал. П. КОГАН

— Ти, сину, хоч бороду відпусти, щоб було видно,
де ти, а де невістка.

Джерело: Перець. 1973. №22. С. 5.

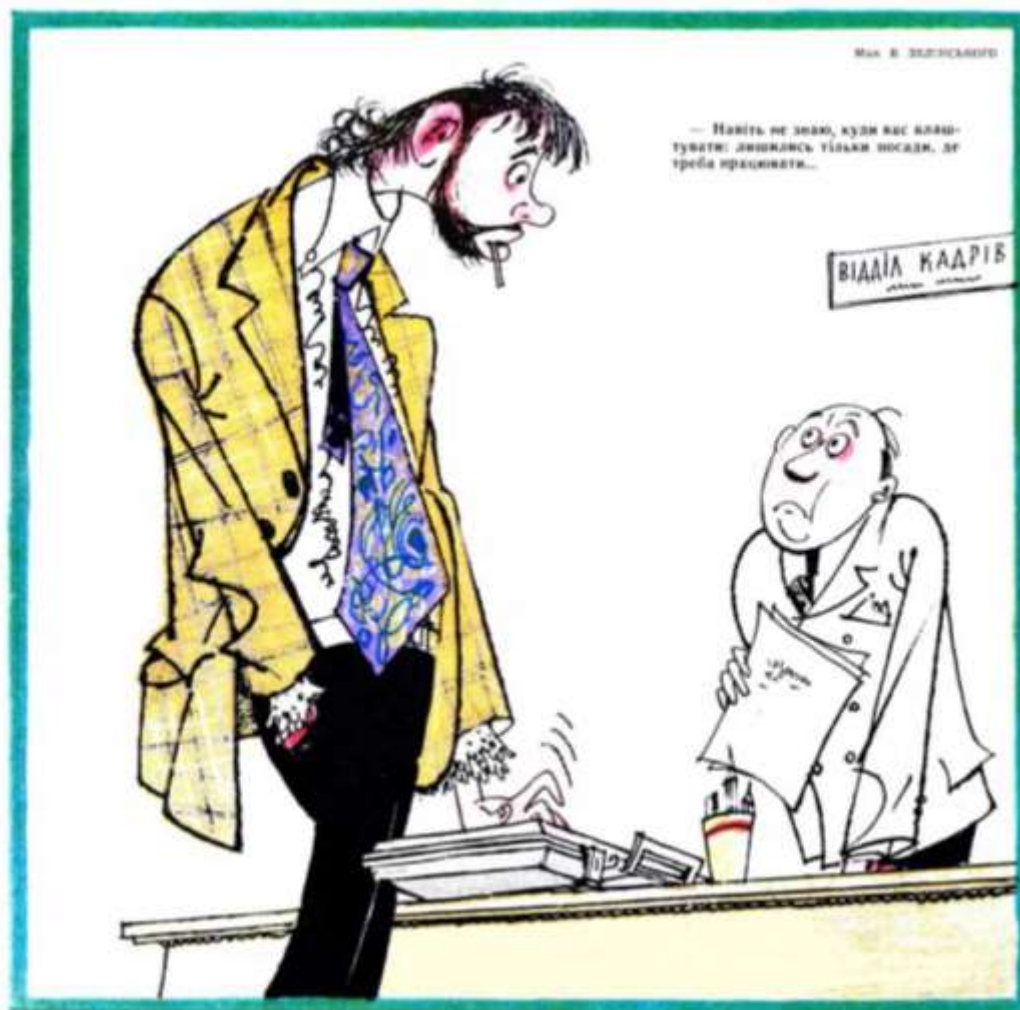
Карикатура

- Що це — новий піп у нас з'явився?
— Ні, то Одарчин синок на канікули приїхав.

Джерело: Перець. 1974. №14. С. 4.

Карикатура

Джерело: Перець.1973. №7. С. 1.

Карикатура

Мал. Я. КОГАН

— Працювати?! А батьки що робитимуть?

Джерело: Перець. 1975. №23. С. 4.

Карикатура

Джерело: Перець.1980. №22. листопад. С. 4.

Карикатура

Джерело: Перець. 1986. №3. С. 3.

«Хочу джинсові повзунки»

Джерело: Перець. 1981. №5. С. 15.

Карикатура

— Папашо, чи вам не соромно: всі звуть мене Ге-
ральдом, лише ви — Гриньком!

Джерело: Перець. 1975. №1. С. 14.

Порівняння одягнених в імпортний одяг із тваринами

Джерело: Перець. 1974. №11. С. 13.

Порівняння одягнених в імпортний одяг із первісними людьми

Мал. В. ГОРБАЧОВА

— Нізачо не повірю, що оце страховисько було моїм предком!

Джерело: Перець. 1977. №7. С. 5.

«Хап-частини»

Джерело: Перець. 1982. №16. С. 4

«Ви собі не уявляєте, молодий чоловіче, як вам личить ця майка»

— Ви собі не уявляєте, молодий чоловіче, як вам личить ця майка!

Джерело: Перець. 1984. №16. С. 1

Тьотя Дефіцит

Мал. А. ВАСИЛЕНКА

— Скажи мамі, що прийшла тьотя Дефіцит. Хай кидає роботу і мерщій біжить додому!

Джерело: Перець. 1983. №3. С. 3

Затримання «фарцувальника»

Джерело: Перець. 1986. №23. С. 12.

Перед «Святим ликом»

Джерело: Перець. 1984. №21. С. 1.

Карикатура

Мал. В. КАМІНСЬКОГО.

Джерело: Перець.1985, №16. С. 4.

«Молитва спекулянта»

МОЛИТВА СПЕКУЛЯНТА

Мал. А. АГУТЮНОВИЧА

— Боже, хоч ти підкажи, як мені тепер на саму зарплату жити!

Джерело: Перець. 1986. №15. С. 1

Карикатура

Джерело: Перець. 1982. №15. С. 13.

**Декларація
академічної доброчесності**

Студента/студентки НаУКМА

Я, _____ Микитенко Віталіна Русланівна _____,

студент(ка) 2/4 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032
«Історія та археологія»

адреса електронної пошти: _____ vitalina030500@ukr.net _____

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «“Фарца” і “фарцувальники” в УРСР 1970-х – 1980-х рр.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений /ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

____24.05.2021____

Дата

Підпис

Микитенко В. Р.

П.І.Б.студента

АНОТАЦІЯ
кваліфікаційної/бакалаврської роботи

Тема: «“Фарца” і “фарцувальники” в УРСР 1970-х – 1980-х рр.»

Автор: Микитенко Віталіна Русланівна, студент(ка) 4-го р. н. освітнього ступеня – бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія».

Науковий керівник: Шліхта Наталя Василівна, к.і.н., професор.

Захищена: " ____ " _____ 2021 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота має на меті охарактеризувати «фарцу» в УРСР та змалювати узагальнений портрет «фарцувальників» республіки 1970-1980-х рр. та способів боротьби з ними.

Для досягнення мети у трьох відповідних розділах розглянуто контекст виникнення «фарци» та причини активного розвитку цього явища в СРСР, «фарцу» й діяльність «фарцувальників» у Києві на основі інтер'ю з колишніми «фарцувальниками» міста, способи боротьби з цим явищем на юридичному та пропагандистському рівнях, проведено контент-аналітичне дослідження журналу «Перець» щодо висвітлення «фарци» на його шпальтах. Наявні джерела дозволили нам розкрити тему, дослідити «фарцу» й «фарцувальників» у Києві та виокремити офіційне ставлення радянської влади до цього явища із секретних матеріалів КБД. Роботу доповнено додатками, які дають можливість краще зрозуміти це явище.

Висновки, отримані у ході дослідження дозволяються нам продовжувати розробку даної проблематики надалі із залученням нового, ширшого кола джерел.